
ÜÇ KITADA
OSMANLILAR
İLBER ORTAYLI
TİMAŞ
OSMANLI'YI YENİDEN KEŞFETMEK-3

iyi ki kitaplar var...

ÜÇ KITADA OSMANLILAR

İLBER ORTAYLI

TİMAŞ

TİMAŞ YAYINLARI | 1709
Osmanlı Tarihi Dizisi | 20

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Eylül 2007, İstanbul

ISBN
978-975-263-630-9

E-ISBN
978-605-08-0064-7

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu Alemdar Mah. Alayköşkü Cad. No: 5 Fatih / İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

İÇİNDEKİLER

İLBER ORTAYLI

1947 yılında doğdu. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (1969) ile Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi. Chicago Üniversitesi'nde master çalışmasını Prof. Halil İnalcık ile yaptı. "Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler" adlı tezi ile doktor, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu" adlı çalışmasıyla da doçent oldu. Viyana, Berlin, Paris, Princeton, Moskova, Roma, Münih, Strasbourg, Yanya, Sofya, Kiel, Cambridge, Oxford ve Tunus üniversitelerinde misafir öğretim üyeliği yaptı, seminerler ve konferanslar verdi. Yerli ve yabancı bilimsel dergilerde Osmanlı tarihinin 16. ve 19. yüzyılı ve Rusya tarihiyle ilgili makaleler yayınladı. 1989–2002 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde İdare Tarihi Bilim Dalı Başkanı olarak görev yapmış, 2002 yılında Galatasaray Üniversitesi'ne geçmiştir. Halen Topkapı Sarayı Müzeler Müdürlüğü Başkanlığı görevini de yürütmektedir. İlber Ortaylı, Uluslararası Osmanlı Etüdleri Komitesi Yönetim Kurulu üyesi ve Avrupa İranoloji Cemiyeti üyesidir.

Yayınevimizdeki Diğer Eserleri

İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı

Gelenekten Geleceğe

Osmanlı Barışı

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu

Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 1

Son İmparatorluk Osmanlı / Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 2

Üç Kıtada Osmanlılar / Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 3

Tarihimiz ve Biz / Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 4

Tarihin Sınırlarına Yolculuk

Osmanlı Toplumunda Aile

Osmanlı Mirası (Taha Akyol ile)

Türkiye'nin Yakın Tarihi

ÖNSÖZ

ÜÇ KITADA OSMANLILAR, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek dizimizin üçüncü kitabı. Bu dizi Osmanlı ekseninde yaptığım birtakım konuşmalarımın, gözden geçirilerek kitap haline getirilme projesidir. Bunlar çeşitli iletişim araçlarında, konferanslarda yaptığım konuşmalardır. Bir nevi umumî konferans mahiyetindeki Osmanlı üzerine yorumlamalardır.

Osmanlı İmparatorluğu Marmara Bölgesi'nde küçük bir beylik olarak doğdu, gelişti; fakat bu ilk yılların üzerinden daha 150 yıl geçmemişti ki Balkanlar'da ve Ege'de hâkimiyeti tesis etti ve bu Balkan hâkimiyeti hemen hemen bugünkü Bulgaristan'ın ve Yunanistan'ın tamamını kapsadı. Çok kısa bir süre sonra Adriyatik, Tuna Nehri, Karadeniz kıyıları ve Mezopotamya'ya kadar uzandı. İkinci asrında Akdeniz'in batı yakası hariç, kuzeyi ve Kuzey Afrika da dahil çepeçevre saran bir imparatorluk olmuştu. Yani başka bir deyişle, gerek müesseseleri, gerek hayatı, gerek üniversalist hâkimiyet anlayışı ve gerek coğrafyası itibariyle bir Üçüncü Roma idi. Akdeniz dünyası üzerinde kurulu olan Osmanlı İmparatorluğu bu bölgenin son muhteşem imparatorluğuydu ve onu bütün kültürleri, bütün mirasıyla birlikte barındıran ve çağdaş dünyaya taşıyan, asıl tarihî vazifesi de bu olan bir devletti: Bir Akdeniz imparatorluğuydu.

Osmanlı'nın tarihini, kimliğini bilmek ve anlamak o kadar kolay değil; bütün etrafımızı, yani yeryüzünün en esaslı uygarlıklarını tanımamız, incelememiz lazım. Osmanlı'yı, etrafımızı tanıdıkça, kendimizi daha çok sevecek ve tarihimize ısınacağız.

Okuyucu serimizin ilk iki kitabı olan *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek* ve *Son İmparatorluk Osmanlı*'yı ilgiliyle takip etti. Bu yüzden Osmanlı'nın uzun yıllar üç kıtada hâkimiyetini sağlayan yönetim biçimi, millet sistemi, hukuk sistemi, diplomatik ilişkileri vs üzerine bahisleri üçüncü bir kitap halinde çıkarmak hâsıl oldu. Bunu gerekli bir vazife olarak görüyorum ve

memnuniyetle yerine getiriyorum. Hiç şüphesiz bazı iddialarımız tenkite ve tartışmaya açıktır.

Konuşmalarımı deşifre eden Engin Atatimur'un kızı sevgili Neslihan Atatimur'a, eserin redaksiyonunda bana çok yardımı dokunan Ali Berktay'a, editörüm Adem Koçal'a ve bu seriyi yayımlayan, okuyucuya ulaştıran Timaş Yayınları'na teşekkürü bir borç bilirim. Umut ederim kitap beklenen ihtiyacı karşılayacaktır.

Eylül 2007

İlber Ortaylı

EĞİTİMDE OSMANLI TARİHİ

Bizim yaşadığımız coğrafyada, yani ön planda Balkanlar'da, Karadeniz civarı ülkelerde, Kafkaslar'da ve şimdi Ortadoğu'da çok büyük bir sorun vardır; tarih biliminin ve tarih bilgisinin kitlelere ulaşması, sözün kısası okul kitaplarında anlatılan tarih… Çünkü şurası bir gerçektir ki, hem Türkiye'de hem de bizim çevremizde toplumların, fertlerin çoğunluğu okuldan sonra bir daha tarih kitabı okumazlar.

Bu gerçekten hareketle tarih biliminin, bilgisinin ve yorumunun kitlelere ulaşacağı tek araç okuldaki eğitimdir. Bu nedenle de okul kitapları çok önemlidir. Son yıllarda, özellikle 1960'lardan sonra birtakım uluslararası teşekküllerde aydınlar okul kitaplarının karşılıklı olarak düşmanca ifadelerden arındırılmasıyla bir dostluk havasının, bir barışın geleceğini ümit etmektedirler. Her umut ve temenni gibi bunu da saygıyla karşılamak zorundayız. İhmal edemeyiz, iltifat etmek zorundayız, ancak realiteyi de bilmemiz gerekiyor.

Tarih, bizim içinde bulunduğumuz Balkan ülkeleri ve Karadeniz coğrafyasında, başından beri teleolojik (amaçlı) bir yorumla ele alınır. Buradaki yorum çok açıktır: Bu devletler mazide çok parlak milletlerin kuruluşlarıdır, şanlı bir tarihleri vardır. Bu böyle olmasa da böyle anlatılır… Arada bir kesinti yaşanmıştır ve şimdi parlak mazinin yeniden inşası söz konusudur.

Bu inşa, bütün 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun hükümranlığından kurtulan ve bu hükümranlıktan kurtulduktan sonra müstakil devletçikler kuran Balkan devletleri için onulmaz ve vazgeçilmez bir amaçtır… Şüphesiz ki, bu yorum maziyi kendine göre biçimlendirir ve hedefinden hiçbir taviz vermediği için okul kitapları; Balkan tipi tahripkâr, saldırgan milliyetçiliğin esas mesnetlerinden, dayanak noktalarından biri olarak ortaya çıkar.

Bu sırada saptamalar ve saptırmalar ortaya çıkar. Bu devletler tarihi ve coğrafyayı belirli bir şekilde değiştirirler. Makedonya dediğimiz bugünkü Makedonya Cumhuriyeti’nin toprakları Balkan milletleri arasında çok münakaşalı ve saptırmalıdır. Bir ilmi kongrede hatırlıyorum, orta zamanlar haritasını getirip orada Makedonya’nın Bulgaristan’a ait olduğunu öne süren bir Amerikalı tarihçinin tezi bir saat tartışılmıştı… Gerçekten de ‘Makedonya bizimdir, bu harita da bunu gösteriyor’ diyorlardı… Oysa haritada bütün orta zamanlar haritalarına has teknik noksanlar bulunduğu gibi orta zamanlardaki etnik isimlendirme bugünküne benzemiyordu.

Nitekim orta zaman seyyahlarının çoğunun kaleminde Ukraynalıları ve Rusları ayırt etmek pek mümkün değildir. Yani o zamanlar Ukraynalılara “küçük Rus”, bildiğimiz Ruslara “büyük Rus” demek alışkanlığı sanıldığının aksine herkesi kapsamıyordu. Gene bırakınız ortaçağı, yeniçağların, 18. asrın birtakım halk tipi sınıflamalarında dahi bir Bulgar’la bir Hellen’in ayrımı çok iyi yapılamaz.

Mesnetsiz iddialara ve mesnedin iddia vasıtasının, ispat aletinin de ne derece geçerli olduğuna bakmak gerekir. Bile bile bazı tarihi olayları yeni yorumlarla vermek de bu işin içindedir. Mesela, yakın tarihte Yunanca ders kitapları 1,5 milyon Hellen’in Küçük Asya’dan sürüldüğünü söylerler. Sürülme sanki 26 Ağustos 1922 (*Büyük Taaruz*) zaferinin hemen akabindeki on-on beş gün içinde olmuştur. Oysa vakıa öyle değildir. Cumhuriyetimizle Venizelos’un arasında yapılan bir anlaşma sonucunda bu vuku bulmuştur. Mübadele hiç şüphesiz ki hoş sonuçlar getiren bir olay değildir. Ama buradan giden bir milyonu aşkın Rum’un mübadele gibi bir antlaşmayla gittiği bir gerçektir. Yani on beş günde sürülmüş değillerdir.

Milliyetçiler tarafından beş hatta beş buçuk asrı kapsayan Osmanlı egemenliği istenmeyen, sevilmeyen bir dönem olduğu için, Balkan milletlerinin tarihi geçiştirilip gitmektedir. Bu dönem üzerindeki bilgisizce tasnifler ve tasvirler yanında arazi rejiminin anlatılışı, mesela devşirmeler,

İslamlaştırma politikası gibi konular tamamen gerçeklerden uzak sanılarla, varsayımlarla ve saptırmalarla ele alınır. Burada en sık kullanılan da *boyunduruk* kelimesidir. Sırbistan'ın genç tarihçilerinden biri olan Olga Ziroyevic hanım bu kelimeye çok sinirlendiği için; "Biz öküz müyüz ki kendi tarihimizin önemli bir dönemi için bu kavramı kullanıyoruz" diye haklı olarak sormuştu. *Boyunduruk* kelimesiyle ifade edilen hiçbir şey insanlara sempatik görünmemektedir ve bugünkü Balkanlar dünyası Osmanlı eserlerinin son hadde varıncaya kadar tahrip edildiği bir yerdir. Bu tahripten ben söz etmiyorum, sanat ve mimarlık tarihçisi, Türkolog Machiel Kiel'in Balkanlar ve Rumeli'deki Osmanlı envanterleri ve araştırmaları herkesin malumudur.

* * *

Balkan ülkelerinin bazılarında branş olarak bulunmasına rağmen hiçbirinde Türk filolojisi ve tarihi Batı Avrupa ülkelerinde olduğu kadar ehliyetli bir şekilde yapılamaz. Hep başkalarını tenkit etmeyelim, bizde *Bizantinist* ve *Slavistik* gibi branşlardan söz edilebilir mi? Hayır. Bunlar olmadığı takdirde biz Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl geniş bir vadide kurulduğunu, bizim sandığımızdan da muhteşem ve karmaşık tarih olduğunu nereden anlayabiliriz? Bilimin yöntemleriyle incelenmeyen bir tarihin getireceği yorum her zaman çocukçadır.

Şüphesiz ki Osmanlı tarihi üzerindeki yazılarda Batı Avrupa'nın olumsuz etkileri de göze çarpar. Mesela Avrupa Konseyi okul kitaplarını önyargı ve yanlış bilgilerden temizlemekten söz ediyor… Bu işi yürüten kimselerin örnek diye gösterdiği "Batı Avrupa" ders kitaplarının kendileri ideolojik ve hatta yer yer ifade bakımından tashihe muhtaçtır. Gösterilen modelin, Balkanlar için gerçekten iyi niyetle yaklaşsak da bir model olamayacağı açıktır.

Bundan başka bu kuruluşlardaki amatör memurların Kafkaslar ve Balkanlar bölgesindeki problemleri anlayamadıkları çok açıktır. Çoğu zaman tarafsız görünen bazı Alman vakıflarının bu işe müdahalesi ortaçağ Cizvitlerininkinden daha farklı değildir. Mesele nasıl çözülecek? Beşeriyet tarihine aktif olarak katılmaları altı yedi asrı geçmeyen Batı ve Kuzeybatı Avrupa'nın okumuşları ve aydınlarının, Ortadoğu ve Akdeniz bölgesinin tarihçilerine direktif veremeyecekleri açıktır. Bu ülkelerde tarihin bizatihi malzemesini, dilinin yoğunluğunu meydana getiren şehirleşme olayı çok eskidir, binlerce yıla varır. Yazılı kayıtları çok eskidir… O takdirde bu iklimi anlayabilmek için bu ülkelerdeki tarihçilerin karşılıklı çalışmalarını birbirlerine öğretmeleri ve vaziyeti kavrayarak birlikte bir tarih yazmaları mümkündür. Maalesef gelişmeler böyle olmamaktadır.

Yakın zamanlara kadar bu gibi etkilerden uzak kalan Arap Ortadoğusu'nun tarihçileri bile Batı Avrupa'daki rüzgârların etkisinde kalmışlardır. Bundan dolayı bazı kavramları değiştirmemiz gerekiyor. Osmanlı tarihinin ilk derli toplu sentezini 18. yüzyıl başlarında Boğdan Prensi olan ve o tarihlerde bildiği bir düzine dil ve Osmanlı musikisi üzerine derin bilgisiyle dikkat çeken *Dimitri Kantimir*'in kaleme aldığı biliniyor. İstanbul'da Türk ve Hellen karmaşık bir muhitin başındaydı. Yani Mavrokordato Kardeşler, Yanyalı Mehmet Esad Efendi yani Galata Kadısı Esad Efendi, Hezarfen ve hatta Nefiyoğlu gibi bir Türk aydını ki Latince, Rumca, Yunanca çok iyi biliyordu; bu karmaşık grubun birlikte çok iyi bir çalışması vardı.

Ne yazık ki Kantimir Osmanlı tarihini burada topladığı bilgiyle, fakat 1711 Prut Savaşı'ndan sonra kendi menfaatine göre yazmıştı (*Incrementa atque decrementa Aulae Othomanicae-Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*), çünkü Osmanlı'ya karşı Ruslarla işbirliği yapmıştı.

Yine, 19. yüzyılda kaleme aldığı eseriyle 1774’e kadar Osmanlı müesseselerini tahlil eden ve siyasi tarihi vekayinamelere dayanarak kaleme alan ünlü tarih yazarı *Avusturyalı Joseph Hammer von Purgstall* hiç şüphesiz ki eskimiş olmakla birlikte geçilemeyen bir sentezin sahibi olmuştur. Bu eser çok sık tenkit edilmesine rağmen daha iyisini yapmış değiliz… Böyle bir sentez henüz ortada yoktur. Hiç şüphesiz ki neredeyse iki asır evvel kaleme alınan bu eserin birtakım şeyleri cevaplayamayacağı, yöntem bakımından sakatlıkları olacağı da açıktır. Ama ne yazık ki daha iyi bir yöntemle daha genişini kaleme alamadık.

Bizim okul kitapları konusunda yapmamız gerekenler şunlardır: Coğrafyayı iyi tanıtmak… Balkanlar ve Akdeniz’in bir kültürel entite, bir kimlik olduğunu gençlerimize anlatmak… Bu coğrafyadaki devletleri ve medeniyetleri sevmek, sevdirmek ve ancak ondan sonra Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihte ne kadar önemli bir rol oynayabildiğini anlatabilir ve gelecek kuşaklara nakledebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu tarihi, bir Akdeniz imparatorluğunun tarihidir. Ve bu imparatorluk büyük Akdeniz imparatorluklarının sonuncusudur… Demek ki bu imparatorluğu meydana getiren ulusu onunla birlikte ele alırken kesinlikle Avrupa historiyografisinin üçüncü dünya ülkelerine, Asya’ya, Afrika’ya baktığı gibi bakamayız.

Evvela buradaki ulusların, etnik grupların çoğu tarihte devletleri olan, hatta müstakil kiliseleri, dini kurumları olan topluluklardır. Mesela, Bulgaristan’da Ortaçağ’da iki çarlık vardır. Yunanistan pekâlâ Bizans ve halefi olduğunu, onun kalıntısı olduğunu iddia edebilir. Sırplar için de bu söylenebilir. Macaristan bir imparatorluktur. Arnavutların yazılı bir tarihi vardır ve bu imparatorluklarda daima aktif idareci ve askerler yetiştirmişlerdir… Ortadoğu’nun tarihi bellidir. Bu bölgedeki halkların dilleri çok eskiden beri kayda geçmiştir… Edebiyatları vardır…

Dolayısıyla yabancıların getireceği bir dilin burada yaşaması söz konusu değildir. Hiçbir imparatorluk hele Türklük buralarda başka dilleri silmiş değildir. Yani Hindistan alt-kıtasında olduğu gibi, birtakım yazılı dillerin, hem devlette hem de felsefe ve dinde kullanılan dillerin silinip İngilizce'nin onların yerini alması gibi bir olay söz konusu değildir. Fransız koloniyalizmi Cezayir'de Arapça gibi aslında yer yer Fransızca'dan daha üstün yapısal özellikleri olan ve klâsik dönemi çok daha eskiye giden bir dili maalesef çok kısa bir sürede ortadan kaldırmıştır. Cezayir'in entelektüellerinin içinde bugün bile Arapça'yı doğru konuşmayan, hele hele yazamayanların sayısı hayli kalabalıktır. Böyle bir vakıa Osmanlı hâkimiyeti için söz konusu değildir. Bundan dolayı Osmanlı hâkimiyeti Balkan ve Ortadoğu halklarının tarihlerinde bir kesintiye yol açmamıştır. Kültürel hâkimiyet kaybedilmezse, belli kurucu unsurlar yaşarsa, hele dil kurumlaşmaya muvaffak olursa, o zaman tarihte bir kesiklikten, bir kesintiden, bir kopuştan, bir hafıza kaybından söz etmemiz mümkün değildir. Burada devletlerin ve milletlerin tarihi gelişiminde bu olguyu görmemiz gerekir.

19. yüzyılda doğan ve maalesef İkinci Cihan Harbi'nden biraz evvel "Demir Lejyonerler" denen faşist Antonescu taraftarlarınca başbakan olduğu için katledilen Romanya'nın büyük tarihçisi *Nicolae Jorga* çok sayıda eser vermiştir. Makale ve kitaplarının sayısı 12 bini bulur. Yazdığı 5 ciltlik *Osmanlı Tarihi*'nde Türkçe bilmese bile birçok yazılı kaynakların, bu arada da Türkçenin de tercümeyazımlarını çok iyi kullanılmaktadır. Söylediği şudur; "Eğer Osmanlı hâkimiyeti olmasaydı Romenlik varolamazdı, Slav denizi ortasında kaybolup giderdi. Eğer Osmanlı hâkimiyeti olmasaydı hiç şüphesiz Kosova Sırplaşmış olacaktı… Eğer Osmanlı hâkimiyeti olmasaydı Balkanlar'da çok daha başka bir coğrafya meydana gelecekti…"

Muhtemelen bu koruma dolayısıyla da Balkanlar'ın etnik çeşitliliği ve gerilimi devam etmektedir. İkinci Cihan Harbi'nden sonraki sosyalist blok döneminde bu kriz bir ara tehir edilmiştir. Ama Tito Yugoslavyası'nda bile var olduğu sanılan armoninin bulunmadığı, ani patlama ve parçalanma ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla burada krizin geciktirilmesi söz konusudur. Bu geciktirilme beş asır civarında ifade edilen Osmanlı Balkan hâkimiyetinin bir ürünüdür. Dolayısıyla tutarlı bir Osmanlı tarihi yazabilmemiz için bu vakayı görmemiz ve tetkik etmemiz gerekmektedir.

Balkan incelemelerini üniversitelerde akademik düzeyde yerleştiremezsek okullarımızda yazdığımız tarihlerin verdiği bilgiyle; Balkanlar'dan gelen reaksiyonu veya protestoyu bilimsel olarak karşılayabilmemiz mümkün değildir.

FATİH SULTAN MEHMED VE OTRANTO SEFERİ

Fatih Sultan Mehmed devrindeki fetihler içinde Osmanlı'nın elinde en kısa süreli kalan yer Otranto'dur. Fethedilen diğer ülkelerin hepsi 19. asra kadar İmparatorluk'ta kalmış, hatta bugünkü yurdumuzun bir bölümü de bu devirde fethedilmiştir.

Kırım Hanlığı ve Bosna gibi Osmanlı kültürel çevresinin (*Kulturkreis*) önemli iki bölümü bu devirden beri Türkiye politikasının vazgeçilmez iki coğrafi ve kültürel unsuru olarak var olmaktadır. Otranto'nun fethi meselesi, Türk siyasi söyleminde çok yer almaz. Maalesef tarihçilik içinde aynı durum söz konusudur.

15. asırda fethedilen Arnavutluk gibi ülkelerin arazi tahrir defterleri veya bazı vakıf kayıtları mevcut olduğu hâlde, mesela Divan-ı Humayun, muhimme defteri gibi kayıtlar yoktur. Garip bir biçimde Osmanlı kronikleri 15. asrın ortalarından evvelki yüz kırk sene için söz konusu değildir. İmparatorluğun kuruluşunu ve büyümesini takip edeceğimiz kroniklerin hemen hepsi 15. asra aittir. Aynı emperyal bir ideoloji ile âdeta tarihin

yeniden yazılması söz konusu olabilir. Daha da garip nokta; 1480'deki Otranto cengi ancak 16. asrın tarihçileri *Kemalpaşazade* ve diğerleri tarafından kaleme alınmaktadır. Demek ki Otranto fethi için bu *post bellum* Osmanlı kronikleri ve 15. asrın çağdaş İtalyan kaynaklarına başvurmak kaçınılmazdır. *Franz Babinger* gibi üniversal bir tarihçi bile kaynakların müşterek kullanımındaki tezatları halledebilmiş görünmüyor. O hâlde bu konuda Osmanistler ve İtalya tarihçileri zor bir görevle karşı karşıyadır.

II. Mehmed saltanatı, merkeziyetçi bir imparatorluğun kurulduğu, çağdaş vatan ve millî kimliğimizin inşa edildiği bir devirdir. Saray teşkilatı bu devirde tamamlanmıştır. 22 yaşındaki padişah İstanbul fethinin hemen ertesinde sadrazamını idam ettirdi. Çandarlı Halil Paşa'nın idamı ilk sadrazam idamıdır. Birçok zaviye artan askerî masraflar ve tımar dağıtımı nedeniyle devletleştirildi. Sürgün ile Anadolu halkının bir kısmı Balkanlar'a sürüldü. Bu olaylar nedeniyle hiç şüphesiz Fatih Sultan Mehmed'i bugünün tarihçileri çağdaşlarından daha çok seviyorlar. İstanbul'un fethi ile gayrimüslimlerin ruhani reisleri tayin edildi. İmparatorluk'ta bir Ermeni Patrikhanesi yaratıldı. Bir Roma politikası güdülüyordu. Bu eski Türk ve İslam İmparatorluk ananesi ile de uyum halindedir. Vakı'a 11. asırdan beri Türkler yeni ülkelerine *Roma* (Rum), kendilerine de *Romalı* (Rumî) derler; Fatih Sultan Mehmed *Kayzer-i Rum* unvanını aldı. Taşra iradesi merkezîleştirildi ve padişaha bağlıydı. Saraylıların müdahalesi önlendi. Bu durumun 17. yüzyılda *Koçu Bey* lâyîhasında özlenen bir sistem olarak zikredildiğini görürüz. Padişahın iktidarı mutlaktı. Kardeşlerin katledilmesi bu dönemde meşru hale geldi. Mamafih iktidarın yapısı bunu gerekli kılıyordu. 100 sene sonra Osmanlı ülkelerini gezen Alman seyyah diyor ki; "Gökte nasıl bir güneş varsa Osmanlı ülkesinde de bir hükümdar olur."



Batılı ressamların gözüyle bir Türk hücumu.

Fatih Sultan Mehmed'in fetihlerinin yönü Avrupa idi ve şüphesiz İtalya'da ki ilk hedef Roma idi. Bu tartışılmayacak kadar açıktır. II. Mehmed, kendi zamanında eşi az görülen Rönesans tipi bir entelektüeldi. Hünkârın dünya tarihlerini, Büyük İskender'i okuttuğu biliniyor. Yunanca'sını Kritovulos ve Languschi gibi yazarlar methediyor. Farsça şiir yazıyor, Arapça biliyor.

Türk tarihî ve siyasî polemiğinde Avrupa içlerine ilerlemenin doruk noktası I. ve II. Viyana muhasaralarıdır. Siyasî polemikte insanlar Basra'ya ve Mısır'a ilerleyen ecdattan veya Otranto'dan pek söz etmezler. Oysa Otranto'nun Avrupa'nın tarihî hafızasında önemli yer ettiği açıktır. Birçok önemli anlaşma gibi birçok önemli harp de Türk tarihçiliğinde müstakil monografi konusu olmadı. Otranto da böyledir. 13 aylık Otranto hâkimiyeti sadece genel tarihlerimizin konusu olmuştur. Bu genel tarihlerin içinde tarihçinin yaklaşımına göre farklar vardır. *İsmail Hakkı Uzunçarşılı*, Fatih Sultan Mehmed'in büyük amirali yani Kaptan-ı Derya Gedik Ahmet Paşa'yı Otranto'nun fethine tayinini anlatıyor. Bunun için önce Otranto valisi tayin edilmiştir. Daha evvel Arnavutluk seferine karşı çıkan Gedik Ahmet Paşa, bu sefer âdeta cezalı olarak bu göreve zorlandı. Uzunçarşılı, Paşa'nın çıktığı eyaletin adını veriyor; "Polyo…"

Anlaşıldığı üzere Osmanlı tarihçilerinin belgelerle çalışan bu titiz duayeni İtalya haritalarını bile doğru dürüst tetkik etmedi ve mukayese yapacağı kaynakları okumadı. Buna karşılık popüler tarihçi Yılmaz Öztuna, Otranto Seferi'ni ilginç bir yorumla ele alır. Fatih Sultan Mehmed'in büyük amiralinin Roma'ya, Puglia'ya ayak basması, ona göre Roma imparatorluk idealinin bir tezahürüdür. Zira İtalya yarımadasının ve bu dünyanın en kuvvetli devleti Venedik Cumhuriyeti ile bir mütareke yapılmıştı ve Venedik'in kuzeyde Adriatik kıyısındaki kolonileri de Dalmaçya'da bırakılıyor. Doğrudan Puglia'ya, Napoli ve Roma'ya yürünmek istendiği açıktır. Nea Roma'dan sonra Roma da hüküm altına alınacaktır.

16. yüzyıl tarihçisi *İdris-i Bitlisî*'ye göre 1479 yılında İyonya Denizi'ndeki Aya Mavri (Santa Maura), Kefalonya ve Zanta adalarının işgalini Gedik Ahmet Paşa teşvik etmiştir. Nitekim o yıl Tocco hanedanından Prens Leonardo hem Osmanlı hükümetine ödemek zorunda olduğu haracı düzgün ödemedi, hem de Osmanlı sarayına sormadan Napoli Kralı Ferdinand'ın kızıyla evlendi. Bu sayede Macar kralı Matyos ile de akraba olmasından dolayı işgale legal sebep bulundu. Bu üç adanın alınışıyla Puglia eyaletinin geçişi sağlanmış oldu.

Bu noktada bir gerçek dikkati çekiyor; İtalya hakimiyetinde bir acelecilik söz konusudur. Akdeniz adalarının en stratejik ve Rodos şövalyelerinin üssü olan Rodos'un kuşatılması Mesih Paşa'ya verilmiş ve buna paralel olarak Gedik Ahmet Paşa İtalya fethine yollanmıştır. Rodos'un alınamadığını; ancak Kanuni devrinde fethedildiğini biliyoruz. Anadolu yakınında Malta şövalyeleri otururken onların merkezi olan Malta adası hiçbir zaman İmparatorluğa katılmamışken ve Sicilya gene Türk hakimiyetine girmemişken İtalya'nın fethi çok erken olmalıdır. Nitekim Venedik'in üsleri olan Kıbrıs 16. asırda, Girit ise 17. asırda fethedilmiştir. Dalmaçya kıyılarında Hırvat korsan Uskoklar ve bütün kıyılarda Venedik etkisi vardı. Bu tarihlerde Belgrad, Macaristan'ın elindeydi ve İtalya'nın kuzeyi henüz

pek emin sayılmazdı. Fatih Sultan Mehmed'in alelacele Gedik Ahmet Paşa'yı güney İtalya'ya yollaması, büyük İtalya fethi için bir uvertürdür ve siyasi bakımdan Roma imparatorluk idealinin bir deklarasyonudur.

Gedik Ahmet Paşa'nın ne kadarlık bir kuvvetle Otranto'ya çıktığı kaynaklarda münakaşalıdır. 100 bin asker gibi rakamlar mübalağalıdır. Yeni Çağ'ın lojistik imkanları ve bizatihi Puglia eyaletinin imkanları böyle kalabalık fetih birliklerini beslemeye müsait değildir. Her halükârda Temmuz sonunda Paşa'nın fazla direnme görmeden İtalya'ya ayak bastığı ve 11 Ağustos 1480'da Otranto kalesinin alınmasıyla İtalya'nın güneyinde Osmanlı hakimiyetinin başladığı görülmektedir.



1500'lü yıllardaki İtalya'yı gösteren bir harita ve Fatih Sultan Mehmed.

Popüler tarihçilerden *Mustafa Cezar*, Fatih Sultan Mehmed'in ölümünden önce Evranosoğlu Ahmet'e Mora'daki Venedik kalelerinin üzerine akın emrettiği biliniyor. Muhtemelen Otranto uvertüründen sonra İtalya'nın fetih opus magnumu başlayacak ve Venedik'e sefer açılacaktı. Aslında padişah niçin Anadolu'ya geçmişti? Gebze çayırındaki zehirlenme ve ölüm birçok soruyu cevapsız bırakıyor. Bu sefer, Memluklular'a mı yoksa İtalya'ya mı yönelikti? Her halükârda İtalya'ya giriş natamam bir fetih teşebbüsü olarak kaldı. II. Beyazid ve Cem Sultan vakasıyla İtalya hakimiyetinin sona ereceği anlaşıldı.

Nitekim 10 Eylül 1481'de İtalya'ya veda edildi. 13 aylık hakimiyetin sonu çok kanlı bitti. Fatih'in fetihleri, hatta bütün Osmanlı fetihleri içinde en kısa süreni bu oldu. İkinci kısa süreli fetih 17. asırda Ukrayna'da fethedilip bırakılan Çihrin Sahrası olmuştur. Genellikle Fatih'in fethettiği ülkeler 19. yüzyıla kadar elde kalmışken Otranto bir istisnadır.

Otranto, Türk tarihyazıcılığında nasıl ele alındı ve yorum itibariyle nedir? İtalya'nın fethini Roma İmparatorluğu'nun yeniden kurulması ve Fatih'in bu misyonu etrafında ele almak gerekir. Genelde halefi II. Beyazid böyle bir misyon yüklenmediğinden Otranto'dan çabuk vazgeçildi.

Tarih yazınımızda (historiography) kimse bu uzun savaşın lojistik ve teknik yönleri üzerinde durmuyor. Fatih Sultan Mehmed İtalya'yı Justinyanus gibi almak istiyordu. Ama artık İtalya ve Avrupa, Justinyanus devrindeki gibi değildi. En azından İtalya fethi için gerekli ön hazırlıklar tamamlanmış değildi. O da Mora Yarımadası, Dalmaçya kıyıları, Sırbistan ve Venedik sürecini kapsar.

Padişahın erken ölümü, onun politikasını tayin etmemizi güçleştiriyor. Fatih Sultan Mehmed gibi bir dahiyi anlamaktaki güçlük kadar, kaynakları da yeterince incelemeyişimiz yorum imkansızlığının nedenidir.

Otranto, Kilisenin ve Hıristiyan dünyasının ilerleyen Türklere karşı bir propaganda edebiyatı yaratmasına vesile oldu. Ne gariptir ki bu edebiyatın, ilmi tarihçiliği etkilediği görülüyor. Henüz İtalya tarihi bu konuda metodik bir ayıklamaya girişmiştir. Soğukkanlı tarih için lâzım olan tek şey; arşiv malzemesi ve dil donanımı... Altın kural olan "*audi alteram partem*-diğer tarafı dinle" usulünü izlemek gerekiyor.

ÜÇ KITADA OSMANLILAR

Kanunî Sultan Süleyman Devri

Hepimiz 16. asrı, Osmanlı İmparatorluğu’nun doruk noktası olarak bilir ve kabul ederiz. Bu da Kanunî Sultan Süleyman asrıyla aynileştirilir. Daha Kanunî Sultan Süleyman hayattayken böyle bir hava vardı ve ondan sonra da bütün 16. asır boyunca, yani oğlu II. Selim, torunu III. Murad, torununun oğlu III. Mehmed devirlerinde de Gelibolulu Mustafa Âli gibi vakanüvisler, Kanunî Sultan Süleyman devrinden “Asr-ı Süleyman Han” diye bahsederler.

Burada neredeyse “Asr-ı Saadet” demelerine ramak kalır. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu ulaşabileceği sınırlara ulaşmıştır demeyelim, ama artık bir dünya gücü olduğunu kanıtlamıştır. Aslında Osmanlı İmparatorluğu’nun gerçek kurucusu ve Avrupa coğrafyası karşısında imparatorluğun mevcudiyetini, ağırlığını hissettiren hükümdar hiç şüphesiz ki II. Mehmed, yani Fatih Sultan Mehmed Han’dır.

Belki bir şehir devleti derekesine inmiş olsa bile, yine de Roma İmparatorluğu’nu sona erdiren, ama her halükârda İstanbul gibi çok zor bir şehri çağın askerî tekniklerini kullanarak ele geçiren bu 21 yaşındaki genç mareşal, ardından bugünkü Romanya’ya ve Moldova’ya tekabül eden Eflak-Boğdan topraklarını, Yunanistan’ın hemen hemen tamamını, zaptı çok zor olan Ege adalarından Eğriboz’u, Limni’yi (Rodos’u kuşatmışsa da alamamıştır), Arnavutluk’u, Sırbistan’ın çok önemli bir kesimini (Belgrad ve etrafı hariç olmak üzere), Bosna Hersek’i ele geçirmiş; Anadolu topraklarından Karaman’ı eyaletleri arasına katmış, Otlukbeli Savaşı’nda Doğu Anadolu’da Uzun Hasan’ın, yani Akkoyunlular Devleti’nin hâkimiyetini sona erdirmiş, nihayet Trabzon’da Pontus Rum İmparatorluğu’nun kalelerini ele geçirmiş, bir ahitname ile dahilî anarşi içindeki Kırım Hanlığı’nı Osmanlı Devleti’ne tâbi hale getirmiş ve bu hanlığın en önemli parçasını, yani Sudak ve Kefe’yi ihtiva eden kesimini de Kefe Sancağı adı altında merkeze bağlamıştır.

Hiç şüphe yok ki Doğu’da ve Batı’da *Fatih Sultan Mehmed asrı* Osmanlı İmparatorluğu’nun artık bir cihan devleti haline dönüşmesidir. Büyük güçler içindedir ve dünyadaki devletler, bütün büyük güçler politikalarını birbirlerine karşı ve birbirlerini kollayarak, birbirlerini izleyerek oluştururlar.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde bu manzumeye Bağdat’ın, yani bugünkü Irak’ın fethi –ki daha evvel babası Yavuz Sultan Selim Han bütün Güneydoğu Anadolu’yu, Suriye, Filistin, Lübnan ve Mısır’ı topraklara katmıştı– eklenmiştir. Bu bölgede Roma İmparatorluğu vasfına sahip, üniversal imparatorluk vasfına sahip bir imparatorluk Mezopotamya’ya hâkim olmak durumundadır. Bunun üzerinde önemle duruyoruz, çünkü tarihte Osmanlı’dan evvelki iki Roma İmparatorluğu Mezopotamya’ya hâkim olamamışlardır. Birinci *Roma* Partlarla, *Bizans* denilen ikinci Roma ise Sasanilerle savaşmak zorunda kalmıştır ve Fırat havzasının üst kısmını elinde tutsa da güney kısmını, yani bugünkü Irak’ı (bugünkü Irak son asırda ortaya konmuş suni bir coğrafyadır), Mezopotamya’yı ele geçirememiştir. Burası hepimizin bildiği gibi İran İmparatorluğu’nun, yani Ahemenişlerden beri devam eden ama Romalıların çağdaşı olan Part Hanedanı’nın ve ardından da Sasanilerin elinde kalmıştır.

İki Roma’nın ardından, üçüncü Roma diyebileceğimiz *Osmanlı*, Irakeyn Seferiyle ilk defa Mezopotamya’ya hâkim olmakta ve Basra Körfezi’ne kadar uzanmaktadır. Bu Kanunî Sultan Süleyman’ın doğudaki büyük seferidir ve iyi bir mareşal olduğunu göstermektedir. İkincisi bu sefer sayesinde, İran’la olan sorun çözülmese bile, İran sınırlarımız teminat altına alınmıştır, fakat asıl önemlisi Macaristan’ın fethidir.

Macaristan neresidir? Orta Avrupa’da bugünkü Macaristan’a ilave olarak Slovakya, Romanya’nın Transilvanya denen kısmı –Macarca’da Erdel denir, biz de aynı tabiri kullanırız– bugünkü Sırbistan (çünkü Belgrad onların elindeydi) ve bugünkü Avusturya’nın da *Burgenland* diye bilinen

kısmından müteşekkil bir alandır. Ukrayna'dan bir küçük bölümü de buna ilave ediniz ve bir ara, 15. asrın sonunda, Kral Matyas "Corvinus" zamanında Macaristan'ın Venedik'e kadar yayıldığını, bir ara Viyana'yı bile ele geçirdiğini de hesaba katınız.

Dahası var: Kral Sigismund zamanında Alman imparatorluk tacı da Macaristan'a verilmişti. Macaristan bu nedenle, Polonya ve Litvanya tacını, Macaristan tacını ve Alman imparatorluk tacını elinde tutan kuvvetli bir devlettir. Bütün Orta Avrupa'nın ahvali Macaristan'dan sorulur. Bu hâkimiyet Balkanlar'a kadar uzanır. Ta 15. asırdan beri Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'da Macarlarla savaşmak durumunda kalmıştır. Daha Hacı İlbeyi zamanında *Sırpsındığı* dediğimiz savaştan sonra, Macarlar en önemli tarihî mareşallerinden Hunyadi Yanoş komutasında diğer Haçlı devletleri birleştirerek, hepimizin bildiği gibi Balkanlar'a sarkmıştır. Eğer II. Murad'ın dâhiyane savunması olmasa ve 1442'de Varna Savaşı'nı kazanmasa, Osmanlıların daha o tarihte Balkanlar'dan sökülüp atılması işten bile değildi. Bazı yayılma ve hâkimiyetler, doğrudan doğruya iktisadî gelişmelerin coğrafî stratejik gereksinimleri sonucu ortaya çıkar. Mesela Almanya'nın Ortaçağ'da Polonya'ya doğru yayılması veya Rusya'nın, yani Moskova Devleti'nin Sibirya'ya doğru genişlemesi buna örnektir. Keşifler sonucunda İspanyolların yerkürenin yarısına hâkim olması da bunun başka bir tezahürüdür. Ama bazı tür hâkimiyet doğrudan doğruya savaşlarla tayin edilir. O savaşlardaki başkomutanın başarısı ve orduların taktiği, uzun hâkimiyet yıllarını ardından getirir.

Osmanlı tarihinde 1444 Varna Savaşı, I. ve II. Kosova savaşları ve 1526 Mohaç Meydan Muharebesi bunlardandır. 1526'da Polonya, Litvanya ve Macar tacını elinde tutan Kral Layoş Mohaç'ta yenilmiştir ve o günün akşamı Avrupa tarihi bir şokla, bir zelzele ile sarsılmıştır. Kuvvetli Macaristan Krallığı birden ortadan kalkmaktadır. Bu imparatorluğun vârisi ise, tacı bekleyen Habsburglar'dır. Birdenbire Tuna mansabına Osmanlı

İmparatorluğu, Türklerin imparatorluğu yerleşmektedir. Bu yerleşim, bu hâkimiyet; 5, 10, 15, 50 senelik bir geçici yerleşim değildir. Yaklaşık 180 sene sürecektir. Demek ki Türkler çok önemli bir şekilde Avrupa tarihinin içine girmektedirler. Katolik krallıkların en önemlisi olan, Roma Kilisesi'nin yeryüzündeki yansıması sayılabilecek mukaddes krallık Macaristan bir anda Türklerin eline geçmekte, çok küçük bir kısmı onun kanunî vârisi sayılan Avusturya'nın Habsburglar hanedanı tarafından kontrol edilmektedir. Bu da Pressburg veya Bratislava Macaristanı dediğimiz bugünkü Slovakya topraklarıdır. Ancak orası bile Kanunî'den sonra sık sık birtakım seferlere, birtakım fütuhata uğrayacak, bazı kalelerin elden çıkmasıyla hâkimiyetin zor tutulduğu bir alan olacaktır.

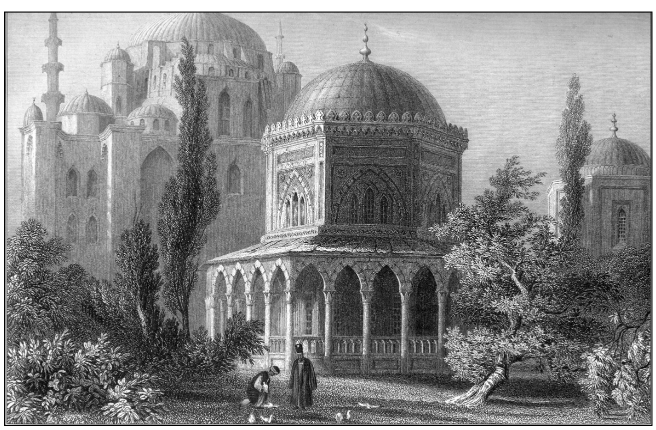
Kimdir bu Habsburglar?

Habsburglar bir Avusturya hanedanıdır. Bugünkü Avusturya'nın küçük bir bölümünde 13. asırda hâkimiyetleri vardır. Tarihin akışı içinde Kral Ottokar Promisil'le Rudolf Habsburg'un savaşı sonunda Bohemya, yani bugünkü Çekya da ellerine geçmiştir.

Zamanla Avusturya Habsburgları, Alman devletlerinin konfederasyonu demek olan Alman imparatorluk tacını almışlardır. Bundan sonra çok ilginç bir gelişme görülmektedir. Avusturya Habsburgları ilk önce çok ilginç bir şekilde, evlilik yoluyla Burgondiya gibi zengin bir devletin vârisi oluyorlar. Burgondiya bugünkü Fransa'nın Dijon bölgesini, fakat asıl önemlisi Belçika ve Flandre'ı kapsayan zengin bir dükalıktır. I. Maximilian'ın, Marie [de Bourgogne] ile yaptığı evlilik bu toprakları Avusturya'ya kazandırıyor. Oğlu Güzel Philippe [Felipe] ise daha iyisini yapıyor, İspanya verasetini alıyor.

O yıllarda İspanya'da Müslümanlar gerilemektedir. Kastilya kraliçesi Isabel ile Aragon kralı Ferdinand evlenmiş, bir birlik kurmuş, İspanya'yı birleştirmektedirler. 1492'de de Granada'dan son Müslümanlar ve ardından

Yahudilerin sürülmesiyle Katolik İspanya ortaya çıkmaktadır. Yine aynı yıl Kolomb'un keşifleriyle Amerika kıtaları da İspanya'ya bağlanmaktadır. Şimdi onların kızı, Deli Juana denen prensesle, Habsburg hanedanından Philippe evleniyorlar: Buna *İspanyol düğünü* denir. Burgondiya düğününden sonra İspanyol düğünü ile Avusturya genişliyor. Ve bu arada tabii Maximilian'ın Alman imparatorluk tacını da giydiğini düşünürseniz, artık bizim kitaplarımızdaki gibi Avusturya İmparatorluğu lafını edemeyiz, o çok yanlıştır, Alman İmparatorluğu'ndan söz etmemiz gerekir. Yani bizim tarih boyunca savaştığımız devlet aslında Avusturya İmparatorluğu değil, Alman İmparatorluğu'dur. Çünkü Avusturya İmparatorluğu, ancak 19. yüzyıl başında, Napolyon'un Alman İmparatorluğu'nu dağıtması ve Avusturya'ya Avusturya İmparatorluğu unvanını kabul ettirmesi ile ortaya çıkmıştır. Biz Avusturya İmparatorluğu ile savaşmadık, bu çok ilginç bir gerçektir. Biz Avusturya İmparatorluğu ile Birinci Dünya Savaşı'nda sadece müttefik olduk. O da pahalı bir ittifaktır. Çünkü askerlik bakımından pek başarılı bir savunma sistemi kuramadıklarından, bir kolordumuz Galiçya'da, Avusturya topraklarını Rusya'ya karşı savunmak zorunda kaldı.



Kanuni Sultan Süleyman ve eşi Hürrem Sultan'ın türbeleri. *William Henry Bartlett.*

İspanya bir yanda, Almanya-Avusturya toprakları öbür yanda, Habsburglar Avrupa'nın hâkimi olarak görünüyorlar. Tek ciddi rakipleri

Osmanlılar. Ve çok ciddi bir rakip. Bir kere sınırları zorluyor, onların kanunî miras hakkı olan Macaristan'ı kendi elinde tutuyor, daha da önemlisi Katolik devlete karşı ayaklanan Protestanları himaye ediyor, yani Alman İmparatorluğu içindeki Protestan Prenslikleri tutuyor. Protestanların hamisi Osmanlı İmparatorluğu oluyor. Tabii bu durumda Osmanlı'nın bir müttefiki vardır. Kim? Fransa. Fransa da Katolik olmasına rağmen, İspanya ve Almanya tarafından Katolik baskısı altına alındığı için ister istemez Türklerle ittifaka gidiyor.

Kanunî asrında ve onun haleflerinden, bilhassa III. Murad zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na yanaşmak zorunda olan büyük bir devlet, doğmakta olan büyük bir devlet daha var. Hangi devlettir bu? İngiltere. İngiltere'nin kudretli kraliçesi, gerçekten kurucu kraliçesi I. Elizabeth, İspanya'ya karşı müttefikini bulmuştur. Böylelikle İngiltere ile de diplomatik ilişkiler kuruluyor.

Şimdi ortaya çıkan garipliğe bakın. Müttefiklerimiz veya bize yanaşanlar Fransa ve İngiltere; karşımızda ise Almanya ve İspanya Habsburgları. Ferdinand ve büyük kardeşi Şarlken [V. Karl] bir müddet sonra bu imparatorluğu bölüştüler, Şarlken İspanya kralı olarak Kral Carlos adını alarak İspanya ve sömürgelerinde, Ferdinand ise Avusturya ve civarındaki Alman imparatorluk tacı ülkelerinde kaldı. Bunlara karşılık bizim karşımızda biri daha var: Müslüman İran. Bu hep böyle gidecektir. II. Viyana Kuşatması yıllarında bile Osmanlı'nın müttefiki İsveç, Avrupa'nın müttefiki İran'dır.

Bir ülke daha var: Rusya. Henüz temastayız sadece, diplomatik temastayız, ciddi bir çatışmamız yok. Çatışma işlerine Kırım Hanlığı bakıyor. Moskova Rusyası'nda Korkunç İvan (IV. İvan) Kanunî Sultan Süleyman Han'ın çağdaşı ve Rusya'yı kasıp kavuruyor. Şiddetli bir yönetim tarzı var. Rusya'da gerçek anlamda feodal bir nizamı kuruyor. Angaryaya bağlı toprak serfliğini yerleştiriyor ve parçalanan Altınordu'nun Astrahan

ve Kazan gibi parçalarını yutuyor. Sibir Hanlığı zaten Rusya'nın elindeydi, son parça Kırım Hanlığı olacaktı, orada muvaffak olamıyorlar ve Kırım Hanlığı çoktan Osmanlı idaresi altına girmiştir.



Süleymaniye Camii.

Kırım Hanlığı, Macaristan'dan kopan bugünkü Romanya'daki Erdel Beyliği, Eflak, Boğdan beylikleri ve Mısır, Osmanlı'nın vasalları, yani imtiyazlı beylikleridir. Fakat herhangi bir vilayet gibi olmayıp, ayrı yönetim sistemi kullanırlar. Hatta Eflak, Boğdan, Kırım ve Erdel dış ülkelere sefir yollayıp, sefir bile kabul ederler. Biliyorsunuz Macaristan'ın bu kesimi Macar kültürel bağımsızlığını, siyasî bağımsızlığını devam ettirmiştir ve Osmanlı vasalı Erdel Beyliği, eyalet değil imtiyazlı beylik olan Erdel Beyliği 200 sene kadar Macar bağımsızlığını ve kültürünü devam ettirmesiyle göze batacaktır.

Müttefikimiz Fransa Akdeniz'e açılmıştır; Avusturyalıların ve Almanların Akdeniz'e çıkması ise söz konusu değildir. Karşımızda İspanya var ve İspanya'yla çatışmamız bize bağlı olan Cezayir yüzündendir. Cezayir yani Mağrib Arabistanı veya Mağribî Kuzey Afrika dediğimiz bölge, Anadolu'da yetişen denizciler, yeniçeriler ve leventler tarafından idare ediliyor. Bunların başında *Barbaros Hayrettin Paşa* var ve o sayede Kuzey Afrika elimizde kalmıştır. Bu denizci kuvvet bir beylerbeyiliktir, imtiyazlı

bir beylerbeyiliktir, İspanya'ya kafa tutmakta, hatta onu püskürtmektedir. Dolayısıyla Kuzey Afrika İspanya'nın eline düşmekten kurtulmuştur.

Bu denge çok ilginçtir ve Kanunî Sultan Süleyman asrında kurulan bu sınırlar, yani Tuna mansabından Fırat'a, Ukrayna ovalarından Kuzey Afrika'ya ve Habeş Beyliği dediğimiz, bugünkü Habeşistan'dan çok Somali'yi içeren kesimle Osmanlı İmparatorluğu aslında iki asır, yani ta 17. asır sonlarına kadar devam edecek bir Akdeniz, Balkan ve Doğu Avrupa dengesi kurmuş, üç kıtaya hükmetmiştir. Bu hiç şüphesiz ki bugünkü tarihi tayin eden bir dengedir ve günümüzün tarihini oradan başlayarak takip etmek zorundayız.

OSMANLI VE AKDENİZ DÜNYASI

Osmanlı İmparatorluğu Marmara Bölgesi’nde küçük bir beylik olarak doğdu, gelişti; fakat bu ilk yılların üzerinden daha 100 yıl geçmemişti ki Balkanlar’da ve Ege’de hâkimiyeti tesis etti ve bu Balkan hâkimiyeti hemen hemen bugünkü Bulgaristan ve Yunanistan’ın tamamını kapsadı. Çok kısa bir süre sonra Adriyatik, Tuna Nehri, Karadeniz kıyıları ve Mezopotamya’ya kadar uzandı. İkinci asrında Akdeniz’in batı yakası hariç, kuzeyi ve Kuzey Afrika da dahil çepeçevre saran bir imparatorluk olmuştu. Yani başka bir deyişle, gerek müesseseleri, gerek hayatı, gerek üniversalist hâkimiyet anlayışı ve gerek coğrafyası itibariyle bir Üçüncü Roma idi.

Akdeniz dünyası üzerinde kurulu olan Osmanlı İmparatorluğu bu bölgenin son muhteşem imparatorluğuydu ve onu bütün kültürleri, bütün mirasıyla birlikte barındıran ve çağdaş dünyaya taşıyan, asıl tarihî vazifesi de bu olan bir devletti, bir Akdeniz imparatorluğuydu.

Nedir bu Akdeniz dünyası? Akdeniz hiç şüphe yok yeryüzü tarihinde, insanlık tarihinde her şeyden evvel bir kültür çevresidir. Yani Almanlardan alınan ödünç bir kelimeyle “Kulturkreis”dır. Dünyada başka kültür çevreleri de vardır. Hint dünyası gibi, Çin gibi. Çin, yazısıyla ve ananeleriyle bulunduğu bölgede modellik etmiştir. Fakat hiç şüphe yok ki dünya ile bağlantısı kopuktur. Sınırlı ticarî ilişkiler dolayısıyla pragmatik bir şekilde, ipeğiyle, çok sonraları barutuyla, kâğıdıyla belirli katkıları olmuştur. Ama beşeriyetin ortak macerasında Çin dilinin, Çin yazısının, Çin tefekkürünün, hatta bizzat Çin’in büyük bir payı olduğunu, katkısı olduğunu söylemek mümkün değildir. O ayrı bir kültür çevresidir ve zamanımıza kadar da, dünyanın diğer kesimleriyle ana arterlerini bağlamak konusunda son derece sınırlı davranmıştır. Bundan sonra ne olacağını bilemeyiz.

Gene Hindistan, kültürü dolayısıyla en azından insanlığa sıfırı, aritmetik işlemlerindeki sıfırı öğreten bir kültür olması dolayısıyla önemlidir. Fakat bu Hindistan'ı çeviren muazzam Hint Okyanusu ve kuzeyindeki dağlar dolayısıyla dış dünyayla teması her zaman sınırlı kalmıştır. Buna rağmen Helenizm döneminde, İskender seferleri sırasında bir Yunanlılık tespiti mümkündür ve gene aynı şekilde Mezopotamya ve İran'ın üzerinde Hindistan'ın matematiğiyle, tefekkürü ile, lisan katkılarıyla bir payı olduğunu düşünmemiz gerekir.

Asıl Ortadoğu dünyası, yani Mezopotamya, Mısır, İran ve Anadolu hiç şüphesiz ki bugünkü uygarlığın kökünü oluşturmaktadırlar ve beşeriyet tarihinde Hz. İsa'dan beş bin yıl öncesinde buralarda ilk şehirler teşekkül etmiştir. İlk şehirlerin teşekkül etmesi demek, bu şehirler bir ziraî fazlaya dayanarak yaşayacağına göre, burada artık bildiğiniz anlamda zanaatlarla ziraatin meydana gelmesi demektir. Ve yeryüzü tarihinde neolitik devrim dediğimiz, yani cilalı taş devrine, kültürüne tekabül eden tarımcılık burada başlamıştır. Beşeriyetin bu yerleşmesi, toprağı ve tabiatı bu şekilde verimli olarak kullanmaya başlamasıyla da Ortadoğu medeniyeti, Mezopotamya ve Nil havzasında harikalar yaratmaya başlamıştır.

İnsanlık böylece şehir ve devlet safhasına ulaşmıştır. Çok ilginçtir, Akdeniz'in etrafındaki diller birbirine çok zıttır. Bir tarafta Sami diller, öbür tarafta Avrupa dilleri, onların muhtelif branşları ve bakarsanız bunlar çok değişik alfabelerle yazılmıştır. Ortadoğu tarihinde son iki bin yılın sadece alfabe konusundaki renkliliği bile, başka hiçbir yerle mukayese edilemez. Ne var ki bu alfabeler mantık olarak birbirinden çıkmıştır. Yani Latin ile Yunan'ın, Yunan ile Fenike'nin, Fenike ile birtakım Sami dillerin, alfabelerin fonetik ve fonemik biçimde düzenlenmesi, yani heceye dayanan işaretler olması dolayısıyla bir beraberlik görülmektedir.

Daha da garibi, birbiriyle alakası olmayan bu dillerin edebiyatı, benzerlikleri bir iken ikiye katlamıştır. Mezopotamya'nın en eski edebi dili

Sümerce’nin, kendisinden sonraki Sami dillerle yapı olarak hiçbir akrabalığı yoktur. Ama bu dili sadece bugünün arkeologları, filologları değil o zamanların Samileri de biliyordu, Akkadlar da biliyordu, Babilliler de biliyordu. Sümerce metinleri kopya edip kütüphanelerde saklamak o uygarlığın başlıca aracıydı.

Bugün Güneydoğu Anadolu’da, Urfa’daki Sultantepe kazılarında, Sümerce Gılgamış metinleri bulunmuştur. Akkadlar Sümer şehirlerinde kazı yapıyorlar ve Sümer edebiyatını çivi yazısıyla kopya edip saklıyorlardı. Aynı keyfiyet Arî (Indo Avrupa) bir kavim olan Hititler için de söz konusudur. O çivi yazısı ki hem Sümer’in dili oluyor, çok ayrı etnik köklü bir dil, hem Samilerin dili oluyor. Asurlular, Babilliler, Aramiler ve hatta Hititliler vs. bu yazıyı yani çivi yazısı kullanıyorlar… Hint-Avrupa dalının İran gibi çok ayrı bir yönü de bu yazıyı kullanıyor. Demek ki Akdeniz ve çevresinde iki bin yılı aşkın bir süre aynı yazının kullanılması söz konusudur.

Nihayet Mısır’ın kültürü, inancı, tanrı anlayışı, tanrıları, mitolojisi başka kültürlere de geçmiştir. Bu temel yaklaşım yanında Akdenizliler çok erkenden birbirleriyle müessese alışverişi içine girmiştir. Ege bölgesinde MÖ 2000-1500 yıllarına ait Mısır eserleri bulunuyor. Ticaret çok canlı. Sadece Mısır eserleri mi? Mısır’ın dini, dinle ilgili kültürüne ait kalıntılar, mabetler bile var. Yahudilerin kavmî dininin, kendisinden sonraki tek tanrılı yapıları ne kadar etkilediği de var. Zıtlıkta bile beraberlik vardır. Sorunlar da ana inanışların aynıdır. İş bu kadarla da kalmıyor. Bu bölgelerin insanları birbirlerini çok erken tanıyorlar.

Tercüme dünyada Rönesans ile başladı sanılıyor, çok yanlış… Tercüme Mezopotamya ve Mısır’da çok erken zamanlardan beri yapılıyordu. Gılgamış Efsanesi, Yaratılış Efsanesi, Mısır’a ait birtakım hikâyeler ve bizatihi Tevrat’ın sayısız çevirisi bunu göstermektedir. Ortadoğu tercümeler diyarıdır. Sadece M.Ö 3000 ve 2000’lerde değil, Helenistik devrinden sonra

milada yakın dönemlerde de bütün Yunan ve Süryani edebiyatının Arapça'ya taşınması, ardından Arapça üzerinden İbranca'ya ve Latince'ye taşınması gibi yeryüzü tarihinin en büyük tercüme faaliyeti Ortadoğu ve Akdeniz'de gerçekleştirilmiştir.

Dolayısıyla Akdeniz milletlerinin yaşamlarında, inançlarında, gramerlerinde, alfabelerinde büyük bir benzerlik, hatta bir birliktelik vardır. Bu birlikteliğin çok enteresan tezahürleri söz konusudur. Roma, ancak Julius Caesar'ın Mısır'ı almasından sonra bir imparatorluk olmuştur. Bu söylenir; yani Mısırlıların devlet yönetimindeki incelikler, bilhassa malî sistemleri, vergilendirme teknikleri Mısır'dan alınmış ve Roma'da gerçek anlamda maliyeyi yaratmış, Roma ondan sonra gerçek imparatorluk olmuştur.

Akdeniz milletleri birbirinin ürünüyle geçinir. Mısır'ın tahıl ve pirinci Roma İmparatorluğu'nu, Bizans'ı ve Osmanlı'yı beslemiştir. Çok sonraları Dobruca'nın hayvanları, koyun ve sığır türleri aynı şekilde İstanbul'u beslemiştir. Demek ki böyle bir yakınlık vardır. Suriye her zaman için lüks eşyanın menbaıdır. Lübnan'ın sedir ağaçları, bütün Akdeniz'in gemi sanayiini etkilemiştir, dolayısıyla böyle bir iktisadi birlik içinde, dini inanışlar kavga etse bile, aynı inanıştan ve felsefî yapıdan dolayı birleşebilmişlerdir.

Bunun ifadesi kendini 8. ve 13. asırlarda Endülüs kültürü ile göstermiştir. Müslümanlar, Yahudiler ve yerli Hıristiyanlar ortak bir dilin, Arapçanın ve ortak bir felsefenin etrafında birleşmekte ve bir ortak uygarlığı ortaya koyabilmektedirler ki buna da Endülüs Rönesansı denir ve 15. asırda Katolik istilası ile sona erdiğine de hiç şüphe yoktur. Nitekim 11. asrın Endülüslü ünlü kadısı Ahmed el-Endalusi, uygarlığı oluşturan milletler olarak kimleri sayıyor? Yunanlılar diyor, İbraniler diyor, İranlılar diyor, Romalılar diyor, Araplar diyor, Hintliler diyor; Çinliler ve Türkleri bu medeniyete pek katkısı olmayan, ama pragmatik ve pratik olarak yararlı

adamlar diye niteliyor. Bunun dışındakiler coğrafyaları dolayısıyla medeniyete katkıları olan topluluklar değildir. O asrın şartlarını düşünürseniz bu doğrudur, ama ilginç bir şey vardır. Daha o asırda bile insanlar, bir ortak Akdeniz uygarlığından bahsedebilmektedirler.



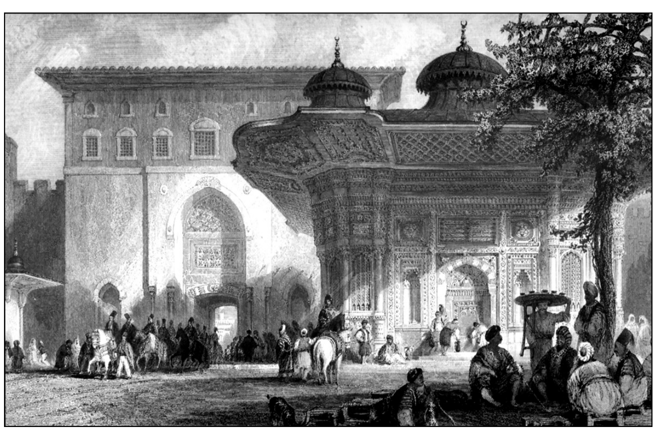
Beyazıt Kulesi'nden İstanbul (Önde Süleymaniye Camii.) *William Henry Bartlett.*

Dinler ve etnik bölünmelerin dışında, İlhanlılar devrinin ünlü tarihçisi, *Cami-üt-Tevarih* adlı kitabında dünya tarihini yazan Reşidüddin bütün bu unsurları ithal etmektedir. Ve nihayet birçok insanın düşüncesine göre tarihçilik ve tarih sosyolojisinin hem babası, hem de torunu olan İbn-i Haldun o ülkenin verdiği mantık ve araştırma kültürüyle de bütün kavimlerin tarihini okudu ve öğrendi. Sadece Arapların değil, Romalıların, Türklerin hatta zamanın hahamlarının da bilmediği Yahudi tarihini Flavius İosephus gibi Roma devri Yahudilerinin eserlerinden okudu. "Mukaddime" eskimeyen bir klasik ama onun giriş yaptığı, "*Kitab-ul Haber*" adıyla kaleme aldığı umumi tarih de o derece de değerli.

1492'den sonraki İspanya, Yahudilerini ve Araplarını yani işe yarayan üretken nüfusunu sürdü ve öldürdü. Bunlar en çok Osmanlı'ya sığındılar. İstanbul, Selanik ve Rumeli'nin ücra şehirleri Kastorya ve Akdeniz adaları şenlendi. İspanya ise Amerika'dan yağmaladığı altınlara rağmen, mal üretemediğinden tarihte enflasyon canavarına teslim olan ilk ülkedir.

Akdeniz medeniyetinin son safhasını *Türkler* teşkil eder. Yapılan iş Doğu ile tekrar birleşmektir. Emeviler ve Abbasiler devrinde olduğu gibi, bilhassa Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinden sonra böyle olmuştur. Bu bölgedeki İtalyan cumhuriyetlerinin etkisi azaltılmıştır. Bu İtalya için sarsıcı bir başlangıçtır; ama Akdeniz'in doğu tarafı tekrar bir birleşme ortamına girmektedir. Ve 18. yüzyıla, yani Batı'da sanayi medeniyeti kurulup, onlar artık buhar gücüyle Akdeniz'e nüfuz edene kadar da bu böyle devam edecektir.

Akdeniz 18. ve 19. yüzyıllarda gerilemiş, dünyadaki en önemli birleştirici sentezlerini kaybetmeye başlamıştır. Bugün ne olacaktır? Bunu tespit etmek çok güçtür. Akdeniz'in çöküşünü, Osmanlı İmparatorluğu yavaşlatmıştır. Tarihteki rolü budur. Yani bu imparatorluğun kurulması, bütün Kuzey Afrika'ya, Doğu Akdeniz'e hükmetmesi sonucunda, Akdeniz bölgesinin gerilemesi yavaşlamıştır. 19. yüzyıldan sonra tekrardan dirilen, dünyaya intibak etmeye çalışan Akdeniz'in bundan sonra ne yapacağını bilemiyoruz. Denizin kuzeyinde nüfus azalırken güneyinde artmaya devam ediyor. Büyük çatışmalar, gerilimler ve farklılıklar ortaya çıkıyor. Osmanlı'nın ölüsü kendini her yerde gösteriyor. Vakıa Napoléon'un Mısır seferinden beri Akdeniz havzasında Osmanlı hâkimiyeti yavaş yavaş gerilemeye, bunun kalıcı, tahripkâr etkileri kendisini göstermeye başlamıştır.



Topkapı Sarayı birinci kapısı.

Osmanlı İmparatorluğu, 1300-1304 gibi bir tarihte kurulmuş sayılıyor. Tabii böyle bir devletin kuruluşunun, noter tasdikiyle tarihini belirlemek mümkün değildir. İlk elli sene içinde Marmara ve Trakya havzasında kuruluyor. Burada bir Marmara iktisadî ünitesi söz konusudur. Edirne'nin fethinden sonra Doğu Sırbistan, Güney Bulgaristan, Makedonya ve bugünkü Kuzey Yunanistan dediğimiz coğrafyaya yayılıyor. 1400'lerden sonraki dönemde buradaki hâkimiyet berkitiliyor.

Fakat Osmanlı tarihinin en üniversal zihniyetli, Roma İmparatoru karakterini, portresini en çok taşıyan hükümdarı II. Mehmed döneminde, idare itibariyle üniversalist yapıya ulaşılmıştır. Kıbrıs ve Girit gibi fütuhatla da aşağı yukarı 17. yüzyılda Akdeniz hâkimiyeti tamamlanmıştır. Kim ne derse desin, Kanunî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz'de yalnız değildir, bu bölgeyi batıdaki İspanya Habsburgları ile paylaşmaktadır. Ama Akdeniz dünyasının egemen kuvveti durumundadır ve bu iki asırlık, iki buçuk asırlık dönem içerisinde imparatorluğun Akdenizli vasfını kazandığını görüyoruz. Osmanlı'da, Altınordu veya Orta Asya'daki Timur İmparatorluğu gibi Türk devletlerine göre sadece Batı dünyası ile bazı ortak müşterekler değil, fakat daha ziyade Akdeniz dünyasının ve bir Akdeniz imparatorluğunun özellikleri göze çarpmaktadır. Bu bizim tarihimizin bugünü oluşturan, bugünkü Türkiye'yi ve Türk toplumunu oluşturan en önemli çizgilerinden biridir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİMAR SİNAN DEVRİ

Kanunî Sultan Süleyman'ın hükümdarlığını tarihçiler imparatorluğun en parlak devri olarak ele almışlar, dönemin kurumları ve toplum düzeni genel bir eğilim olarak imparatorluk tarihinin klasik devri diye nitelendirilmiştir. Bu genel eğilim nedeniyle Osmanlı toplumsal kurumlarının 15. yüzyıl sonuna kadarki gelişimi bir olgunluk dönemine ulaşmanın, sonrası da çürüme ve bozulmanın safhaları olarak ele alınmıştır. Kuşkusuz Osmanlı

İmparatorluğu'nun idarî ve toplumsal hayatını bu biçimde yorumlamak hiç değilse son yıllarda terk edilmeye başlandıysa da, özellikle 16. yüzyıl Osmanlı mimarisini ve yapı örgütünü bütün Türkiye kültür tarihi içinde en orijinal ve soylu devir diye ele almak eğilimi sürmektedir.

Türk sanatı veya Türkiye sanatı gibi bir yaklaşım izlendiğinde bu tür bir değerlendirme de kuşkusuz tartışma götürür. Bu tartışma götürürlüğe rağmen, kabul edilmesi gereken bir gerçek, Mimar Sinan döneminin gerek Osmanlı mimarisi, gerekse dünya mimarisi için gösterdiği önemdir. Bu dönemin iktisadî, kültürel ve toplumsal şartları etraflıca incelenmedikçe bu olgunun yeterince kavranılamayacağı da açıktır.

Mimar Sinan baş mimar olduğunda ve olmadan önce de mesleğinde yetişirken, bu imparatorluk bir Balkan imparatorluğu olma yanında bir Ortadoğu İmparatorluğu da olmuştu. Hatta 200 yıldır kazandığı ve koruduğu birinci niteliği, ikincinin içinde erimeye başlamıştı. İki yüzyıldan beri Balkan İmparatorluğu olma niteliğini, tarihin akışı ve doğal kültür ilişkileri içinde yavaş yavaş kazanan Osmanlılar, şimdi bilinçli bir biçimde Ortadoğu-İslâm imparatorluğu tipine dönüşmekteydiler. Devletin ulema ve ümerası, adeta belirgin ve gayretli bir politika içinde bir tür Ortadoğu-İslâm rönesansı yaratıyorlardı. 14. ve 15. yüzyıllara ait Osmanlı vekayiname ve nasihatname edebiyatında, 16. yüzyılda olduğu kadar eski İslâm devletlerini, İslâm toplum ahlâkını, İslâm arazi ve maliye sistemini nakleden kaynaklara atıflar yapıldığı ve başvurulduğu söylenemez. Daha önce pragmatik bir yaklaşım ve yaşayan geleneklere Doğu devlet literatürü okunur ve toplum sistemi benimsenirken, şimdi daha bilinçli bir biçimde İslâm-Ortadoğu modeli ele alınıyordu.

Devletin sınırları *Globus Ottomanorum* kavramıyla anlatılıyordu. Batıda Transilvanya ve Macaristan'dan başlayan Osmanlı ülkeleri bütün Tuna havzasını Karadeniz'e kadar izlemekte, güneyde Dalmaçya kıyıları, Akdeniz adaları ve tüm Pelepones-Mora'yı içermekteydi. Kuzeydeki sınır

Podolya, Eflâk-Boğdan üzerinden Kırım yarımadasını da içererek Ukrayna steplerine kadar uzanmaktaydı. Bu geniş alan, imtiyazlı beylikler, himaye altındaki devletler, merkeze bağlı tımar rejimi uygulanan eyaletlerle birlikte Rumeli bölümünü meydana getirmekteydi. Doğuda, Azerbaycan ve Luristan'dan başlayan sınır güney Kafkasya'yı, kuzey Kafkasya'daki bazı bağımlı devletçikleri, nihayet tımar rejimi altında tüm Anadolu kıtasını, El Cezire, Suriye ve aşağı Mezopotamya'yı kapsıyordu. Arabistan ve imtiyazlı beylik statüsündeki Hicaz topraklarını da göz önünde tutarsak imparatorluğun Asya kıtası mülkleri kabaca belirlenir. Afrika'da ise Mısır, Habeşistan'ın bir bölümü, "*Garb ocakları*" denen Trablusgarb (Libya), Tunus, Cezayir gibi bağımlı devletçikleri sayarsak imparatorluğun kompozisyonu tamamlanmış olur.

Bütün bu alanda yaşayan nüfus, dil, din ve ırk olarak tarihteki büyük imparatorlukların çok azında görülen bir çeşitliliğe sahipti. Geleneksel Osmanlı Devleti, "*British Commonwealth*" değildi. İmparatorluk ülkelerinin ve halklarının hepsi rengini ve varlığını sürdürüyordu. Bu birimlerin homojen bir malî-idarî yapıya da sahip olmadığını belirtmek gerekir. Her dini cemaat kendisi için ve kendi içinde yaşıyordu. Şeriat'ın renkliliği yanında örfî hukuk her vilayetin ayrı toprak kanunları, her dinî cemaatin kendi hukuku yürürlükteydi. Rum-Ortodoks cemaati son devir Bizans hukukunu kullanıyordu.

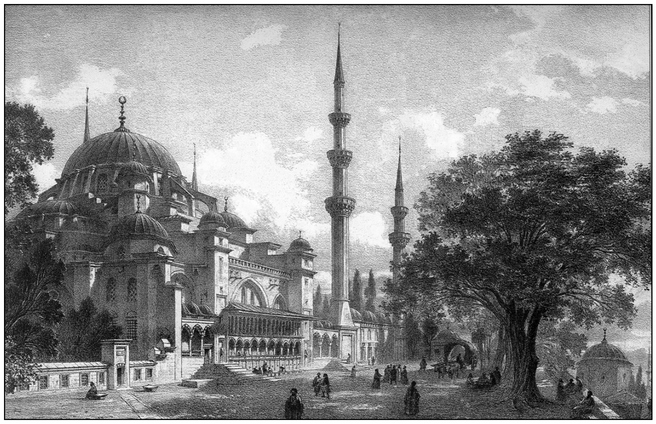
İmparatorluk büyüktü, ama anlaşılan Yeniçağ'ın büyük imparatorlukları gibi zengin değildi. Daha doğrusu imparatorluğun zenginliğini doğuran kaynaklar, bu zenginliği kullanan sınıflar, bu zenginliğin kullanılış tarzı ve günlük yaşama yansıyışı çağdaş imparatorluklarınkinden çok farklıydı. Avrupa, tüccarların zenginleştiği ve şehirlerin idaresini elde ettiği, iflas eden imparator hazinelerine borç vererek devlet yönetimini etkiledikleri bir dünya idi. Bütün yaşayış biçimi, kent düzeni, sanat zevki, mimarî yükselen burjuvaziye hitap ediyordu. Şehirlerin güzel binaları tüccar saraylarıydı,

belediye binalarıydı. Ticaret yolları ve hanlar, antrepo mimarisi gelişiyordu. 16. yüzyılda bu burjuvalaşan Avrupa'dan Osmanlı ülkesine gelen *Schwebenli Alman papaz Schweigger*, "Bütün sahte dindarlar gibi Türkler de Tanrıyı aldatmak için mabetlerini büyük, güzel ve süslü yapıyor. Bizim aksimize oturdukları evlere hiç dikkat etmezler" diyor.

Osmanlı tüccarı ve zenaat erbabından hiç kimse bu imparatorluğun tüketim normlarına, kültürüne ve yaşam tarzına etki yapacak durumda değildi. 1500'lerde bir sancak beyinin yıllık geliri 12000 altın duka civarında iken, Bursa'nın en zengin tüccarının terekesinden 4000 altın çıkmıştı. Zenginlik ve parlak yaşayış büyük imparatorlukta Batı Avrupa toplumlarındaki gibi ortaya çıkmıyordu. Sözünü ettiğimiz *Salomon Schweigger* "Paşaların ve beylerin evleri çok kötüdür. Binalarda fazla ihtişam yoktur, kanunlar pahalı ev ve şato inşasına müsaade etmiyormuş, kötü bir ev bile 1000 dukaya çıkar. Böylesi bizde 300 Guldeni geçmez" demektedir.

Evlerin yüksekliğinin ve kaplayacakları alanın sert kanunlarla tesbit edildiği bir toplumdur bu. Mimarlar zengin konut mimarisi, parklar ve özel hanların yapımıyla uğraşmaz. Bizzat mimarbaşı, genişçe tutulmuş ve yüksekçe yapılmak istenen binalara ruhsat vermemek ve izinsiz olarak büyük yapılanları yıktırmakla görevlidir çünkü…

Peki bu toplumda mimarlar zaptiyelik dışında bir şey yapmıyorlar mıydı, yahut da faaliyetleri çok sınırlı bir alanda mı kalmıştı? Şüphesiz hayır. Osmanlı mimarı kamusal anıtları ve tesisleri yaratmakla yükümlüydü ve bu yükümlülük onun faaliyet alanının, sanatçı kişiliğinin ve eğitiminin çok farklı bir açıdan değerlendirilmesini gerektirir.



Süleymaniye Camii. *Eugene Flandrin.*

Geleneksel toplumda mimarlık basit bir lonca faaliyeti değildir. Gerek fonksiyonları, gerekse örgütleniş biçimi ve yetkileriyle mimar, uzman bir bürokrattır ve yönetici sınıf üyesidir. Kentsel alandaki altyapı tesisleri, ulaşım teknolojisinin düzeyi, ekonomik faaliyetlere dayalı mekân organizasyonu, yapı malzemesi, inşaat işçi ve ustalarının sayısı ve bölgesel dağılımı, azınlık cemaatlerin oturduğu bölgelerdeki mekân sınırlaması ve buradaki farklı yapı denetimi, mimarlığın üstlendiği görevlerdir. Klasik Osmanlı teşkilâtında mimarlık askerî bir görevdir. Mimar, asker ocağında (Kapıkulu ocaklarında) yetişir. Kendilerine *hassa mimarları* denir. Komutanları da *hassa başmimarı*dır.

Kanunî devrinin Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuna'dan Fırat'a, Ukrayna'dan Afrika çöllerine kadar yapılan her seferde yolları ve su yollarını onarmak ve yapmak, köprüler kurmak, konaklama tesislerini denetlemek onun görevidir. Yetiştiği dönemde hiç kimse mimar kadar üç kıtadaki ülkelerin yapı zanaatını ve plastik sanat eserlerini yakından tanımaz. Kentlerin imar denetimi onun görevidir. Nihayet kentleri süsleyen anıtsal kamu binaları onun eseri olacaktır. Bu eserleri yaparken kendisine yardımcı olan taşçı, doğramacı, camcı, boyacı, badanacı gibi zenaatçılar Ortadoğu ve Balkanlar bölgesinin 5000 yıllık şehir kültürünün yaratıp yetiştirdiği muhtelif dinden ve etnik gruptan kimselerdir.

Kanunî devrinin büyük eseri Süleymaniye Camii yapılırken bu rengarenk Babil Kulesi kalabalığı o binayı yükseltmişlerdir. Çünkü Mimarbaşı Sinan Ağa bütün meslektaşları gibi, imparatorluğun dört bir yanından her gruptan yapı ustası ve işçisini celbettirebilmektedir. Sadece emek sahiplerini değil, malzemeyi de…

Böyle bir ortamda Sinan'ın yetişmesi ve bir okul kurması, imkân dahiline girmektedir. Doğum yeri ve ailesi tanınmayan bu yeniçeriye gâh Kapadokya (Kayseri) bölgesinden bir Hıristiyan veya Türk, gâh Bulgaristan Rodoplarından bir Bulgar denir. Eldeki vesikalarla bu durumun kesin olarak tespiti mümkün değildir ve önemli de değildir.

Koca Sinan, Osmanlı mimarıdır. *Osmanlı mimarisi* bir imparatorluğun mimarisidir. Bu imparatorluk Ortadoğu ve Balkanlar'ın imparatorluğudur ve tarihteki iki benzerinin, Roma'nın ve Bizans'ın mimarisiyle aynı paralelde olduğu halde Yeniçağ dünyasında şaheserlerini yaratmıştır. Onun hakim kültürü ne salt Anadolu'nun, ne de Rumeli'nindir. O mimarî, insanların günlük yaşama mekânını düzenlemekten çok, bir kamusal görkemi ve devlet çarkını döndürecek gerekleri yerine getirir.

Osmanlı mimarisinde dar ulusal bir nitelik ve kaynak aramak boşunadır. Nasıl Osmanlı tarihi üç kıtadaki ülkelerin ve halkların yazgılarıyla ördükleri bir duvara benzerse, Osmanlı mimarisi de bu tarihin zamanda ve mekândaki müşterekliğinin bir sembolüdür.

Mimar Sinan'ın üslûbu onun öğrencileriyle 17. yüzyılda da sürdü, sonra eridi. Çünkü 18. yüzyıl Osmanlı dünyası 16. yüzyıldaki kadar geniş ve renkli değildi. 18. yüzyılın mimarı bir-iki yüzyıl önceki ocaklı yoldaşları gibi geniş bir dünyayı tanıyamıyordu. Fazladan yöneticiler, sanatçılar ve halk artık imparatorluk mimarisine değil, çağın gerektirdiği bir mimarlık sanatına ihtiyaç duyuyorlardı. 18. yüzyılda *Balkan Rönesansı*, İstanbul'daki

Osmanlı Barok çağı yeni bir dönemin ve yeni bir mimar tipinin doğmak üzere olduğunu gösteren belirtilerdir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA YÖNETİM

Biz üç kıtada hüküm süren bir imparatorluktan söz ediyoruz. Ama bu imparatorluğun nasıl yönetildiği, bu yönetimin nasıl teşekkül ettiği, daha evvelki imparatorluklarla olan miras münasebeti maalesef çok ele alınmıyor. Okullardaki tarih kitaplarında Osmanlı tarihi bölümünde eyalet sistemi gayet kopuk, metne bağlanamamış, iyi yorumlanamamış biçimde talebenin ezberine sunuluyor.

Şunu söylemek gerekir ki Osmanlı idarî merkeziyetçiliği yani eyalet sistemi, taşra idaresi bütün büyük imparatorluklar gibi, yani tarihteki büyük Roma gibi, İran Sasanî İmparatorluğu gibi sağlam bir eyalet sistemine dayanır. Hatta Anadolu'da bu eyaletler bir ölçüde eski Roma eyaletlerinin sınır olarak da devamıdır. Bunda şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü coğrafya belirli şartları, belirli zorunlulukları getirir. Onları durduk yerde değiştirmeye kalkmanın akılla ilgisi yoktur. İşleri birbirine karıştırırsınız. Yeni bir şehir teşkil etmek bir maceradır. Eski şehirler uzun bir tarih içinde hem coğrafya şartlarıyla, havayla suyla uyum sağlamış; hem ticaret yollarıyla münasebeti korumuş; hem de yakın beslenme kaynaklarını, ziraat yapılan kaynaklarını, su kaynaklarını mesafeye göre ayarlamışlarıdır. Binaenaleyh bütün bunları değiştirmeye kalkmak, bırakın ortaçağın zorluklarını, bugünün dünyasında bile bir çılgınlık sayılmalıdır.

Nitekim Selçuklu ve Osmanlı Türkiye'sinde Anadolu'da kurulmuş bazı şehirler vardır. Mesela Konya Karaman'nın Ermenek'i, Bursa civarındaki Yenişehir gibi; ama genellikle eski şehirler harap da olsalar Türkler Anadolu'ya girdiğinde yeniden diriltilmiş ve hayata devam etmişlerdir. Bunların çoğunun ismi de aynı kalmıştır. Telaffuz farklılığı vardır. Örneğin; "Eski Hisar" anlamında Paleokastron=Balıkesir veya Kengriyon=Çankırı veya Tripolis=Tirebolu veya Tefreke=Divriği gibi.

Hiç şüphesiz ki tamamen ismi değiştirilenler ve bir anlamda yeniden inşa edilenler vardır. İşte eski Türk şehri *Muşkara*. Bir tarihte Nevşehirli Damat İbrahim Paşa dediğimiz büyük sadrazamın gayretleriyle adeta yeniden inşa edilmiş ve Nevşehir halini almıştır. Bu gibi şehirlere "yeni şehir" demek kaçınılmazdır. Birtakım şehirlerimizin ise isimleri zamanla telaffuz değişikliğine uğramıştır: Trabzon (Trapezus) gibi, Giresun (Kerassus), Sinop (Sinope) gibi; bunları da anlamak lazım. Ordu gibi bazılarının ise tamamen yeni olduğunu söylemek mümkündür.

Şehir meselesi; toplayıcı, yönetici, üretimi planlayıcı yani üretimi dağıtıcı fonksiyona sahip bir şehir meselesi çok önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda da, Selçuklularda olduğu gibi bir idarî bölgenin merkezidir. Osmanlı bu idari bölgeye sancak tabir eder. Buraya tek tuğlu amblemi rütbe işareti olan bir sancak beyi tayin edilir. Birkaç sancağın birleşmesinden ise eyalet meydana gelir. Bu eyaletin en stratejik, en önemli sancağı ve şehri ise paşa sancağı tabir edilir. Buraya beylerbeyi rütbesi ile bir vezir gelir. Bu "*mareşal*"dır. Yani bugünkü Batı dillerinde ve bizde "mareşal" dediğimiz zattır. Gördüğünüz gibi 19. yüzyıla kadar idare, askerîdir. Beylerbeyi aslında idarenin ana unsuru değildir, koordinatörüdür. Tamamen askerîdir. Çünkü savaş zamanı her sancağın tımarlı sipahisi ve sancak askerinin başında gelen sancak beyleri, beylerbeyinin üç tuğu altında toplanır. Ve ordunun gelen kanadına ilhak eder. Yani Osmanlı ordusu garba veya şarka savaşa gidiyor olsun, yol boyunca çığ gibi büyüyen bir yapıya sahiptir. Demek ki eyaletin altında sancaklar vardır. Burada sancak beyi oturur. Sancak beyinin yanına onun idaresinde olmayan, müstakil bir sancak kadısı tayin edilir. Bunlar ekseri Mevleviyet dediğimiz üst rütbeyi almış kimselerdir. Bulunduğu şehrin hem yargıcı hem belediye başkanıdır. Malî ve idarî görevleri de vardır. Fakat bir şeriat adamı olduğu için bazen ahalinin de temsilcisi olarak merkeze onlar adına bazı konuları arz eder.

Mesela ahali pazar kurmak istiyor bir yerde, onu arz eder. Filanca yerin değiştirilmesini istiyor, arz eder. Bir yerde birisi birtakım bağışlarda bulunmuş bir vakıf kurmuş, o vakfın bütçeden muaf olmasını ve orada mesela pazar kurulmasını veya oranın uğrak yeri olmasını istiyor, bunu arz eder. Birtakım vakıfların kontrolünü yapar.

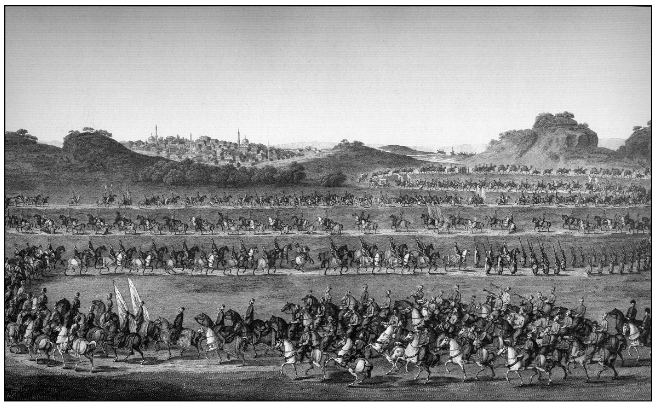
Böyle bir üçüncü şahıs da defterdardır; bugünkü adı da böyledir. Maliye Nezareti'nin eskiden eyalet ve sancaklardaki temsilcisidir. Bunlar beylerbeyinden ve sancak beylerinden bağımsız memurlardır. Çünkü yaptıkları işin öyle olması gerekir.



Soldan Sağa; Başvezir, Kaymakam, Reis Efendi, Divan Üyesi. *H. Lalaisse.*

Eyalet ve sancaklardan başka kazalar vardır. Merkezde kadı bulunur ve asayiş işleri de subaşılara bırakılır. Hallice köy arazileri de zaim dediğimiz zeamet sahiplerine verilir. Zeamet, tımar sistemi içinde geliri bolca olan bir yerdir. İlla yüz bin akça sınırı diye bir şart yok. Bazen altında da olabilir, bazen çok üstünde de olabilir. Ama her halükârda tımardan çok daha irice bir parçadır. Ve zaim olan kimse orduya birkaç nefer cebeli asker (atlı, techizatlı asker) götürmek zorundadır. Yanındaki bu genç askerler yararlılık gösterdikleri takdirde onlara da bir tımar beratı verilebilir. Yani bir köyün bir kısmı onların idaresine bırakılır. Bunlar maaş almazlar. Bunların maaşı o bulundukları yerin toplanan gelirleridir. Onu usulüne göre harcarlar. Yani

köyün yapılacak yolu, kontrol edilecek çeşmesi varsa ona dikkat ederler. Bu iş için derbentçi diye vergiden muaf köylüler vardır mesela. Ayrıca kendisi de gelirine göre bir iki asker veya üç celebi ile savaşa katılır. Yıllık geliri 20 bin gümüş akçadan aşağı tımarlı pek yoktur. Ve bunlar bir köye müstakil olarak tasarruf etmezler. Bir köy cesametine ve gelirine göre iki veya üç tımarlı sipahi arasında taksim edilir.



Sancak valisi bir paşanın maiyet alayı. *De l'Espinasse*.

Bu demektir ki Batı'daki feodal sistemden farklı olarak, bir bölge, bir halk toptan bir feodal beyin emrine verilmez. Bu sistem burada bir farklılık gösterir. Bizim literatürümüzde Mübeccel Kıray'ın lord-bürokrat dediği bu adamlar evet bir nevi toprağı kontrol eden, yöneten bir sınıftır, fakat bunların istiklal kazanmalarını önleyecek mekanizmalar geliştirilmiştir. Aynı şekilde zaimler de bir köye, bir kasabaya tek başına hâkim olamazlar. Sancağın içinde de sancağın bütün yönetimi olduğu gibi bir sancak beyine bırakılmış değildir. Çünkü, mesela Konya vilayetinin –o zaman çok büyüktü– sancaklarından biri Niğde'dir, sancak beyi hassı da Nevşehir'dir. Mesela Niğde'nin bütün arazisinin sancak olarak bir sancak beyine bırakılması düşünülmez. Böyle bir şey yok.

Peki ne var? O sancakta mesela Ankara'ya bağlı Kırşehir sancak beyinin de arazisi vardır. Niğdelinin de arazisi Akşehir'de olabilir. Oraya voyvoda denen bir vekil tayin eder. Aynî vergileri onun adına voyvoda toplar. O

onun için asker gönderir. Bunun gerekçesi çok açıktır. Bir tarafta yangın ve selle bir yıl bütün gelir yok olursa, öbür taraftan onu karşılayabilir ve hizmetini görebilir. Ama asıl önemlisi hiç kimse bir bölgenin tek başına beyi-lordu olamaz. Şark'ta çok eskiden beri tatbik edilegelen sistem bunu engeller.

Aynı şekilde mesela koskoca Kastamonu eyaletini alın; o zamanki Kastamonu bugünkü gibi değil. Yani çağdaş Bolu, çağdaş Zonguldak, Sinop sancağı zaten ortada yok, Bolu sancağı, Sinop sancağı ve Kengırı denen Çankırı sancağı hep bu eyalet içindedir. Ve şimdi zannetmeyin ki Kastamonu'da oturan beylerbeyinin bütün hasları o eyalettedir. Hayır Ankara'da da vardır. Hatta tetkik edilirse mesela Hüdavendigâr dediğimiz Bursa ve civarı sancaklarında da olduğu görülür. Bu ona yıllık gelir bakımından bir güvence sağladığı gibi, bir yerde tek kişinin kuvvetlenmesine de manidir. Kaldı ki sancak ve eyalet merkezindeki kaleler doğrudan merkeze bağlıdır. Burada *kale dizdarı* dediğimiz komutan yeniçeridir ve kale erleri bulunur. Bunlar ayaklanan bir sancak beyine veya beylerbeyine kalenin kapılarını kapatırlar. Kalenin içinde adamlar nasıl yaşıyor? İyi muhafaza ediyorlar mı orayı? Edepleri ile mi yaşıyorlar? Olmayacak yerdeki otları biçmeden mi bırakıyorlar? Cephanelikler kontrol ediliyor mu? Bu teftişi beylerbeyi değil, kadı yapar. Dolayısıyla her sancakta, her vilayet-eyalet merkezinde bir kale içinde yeniçeri garnizonu bulunur. Demokles'in kılıcı gibi durur öbürünün tepesinde. Onun ayaklanmasını önler. Yoksa merkezi sistemi başka türlü nasıl izah edebilirsiniz? İstanbul'dan bir ulak ferman ulaştırıyor. Ve fermanda paşanın katli emrediliyor. O da boynunu uzatıyor. Bu çok ayrı bir sistemdir.

Demek ki beylerbeyi ve sancakbeyi gibi Enderun'dan çıkma seçkin kişiler haslara sahipler. Bu haslar onlara görevleri boyunca ait. Oradan başka yere giderse veya azledilirse orada kalıyor. Kaydı hayat şartıyla verilmiyor. Ama zeamet ve tımarlar o yerin zaim ve sipahisine kaydı hayat şartı ile verilir. Ve

şartları yerine getirirse, muharebeye giderse, ahlaksızlık ve yolsuzluk yüzünden azledilmezse burası çocuğuna da geçer. Burada bir ırsiyet de söz konusudur. Tabii bu timar beratları çok zor alınır. Ve bu arızî bir durum değildir. Adeta burnunu sürte sürte verirler ki, adam orada çok sağlam oturduğunu hissetmesin ve düşünmesin. İşte bu bir memuriyettir. Bu merkeziyetçi bir imparatorluktur.

Eyalet sistemimiz hiç şüphe yok ki memurların birbirleri üzerindeki bu karşılıklı kontrolü ve sert askerî hiyerarşi sayesinde kendini ayakta tutmuştur ve Doğu monarşilerinde Akdeniz imparatorluklarında görülen sistemler birbirlerine enteresan şekilde de benzer. Hepsinin temelinde kendisine verilen devlet emaneti çifti süren reaya yatar. İşte o vergi mükellefidir. Ve onun tespiti çok mühimdir. Bu, fetihten hemen sonra ortalık daha barut dumanı içindeyken yapılan tahrirle mümkündür. Ne yetişiyor orada, verim nedir, köyler ne kadardır, nüfusu nedir? Hepsi kaydedilir. Ondan sonra bunlar tımar ve dirlik olarak kime tevcih ediliyor veya vakıf olarak mı, emlak olarak mı eski sahiplerine bırakılıyor, deftere kaydedilir. İki; mufassal denen bir tahrir defterinde de oradaki nüfus vergiye müstehak, vergi vermekle yükümlü ve haklı olan sınıf sayılır. İşte bunlar bizim imparatorluğumuzun içtimaî tarihi için zengin ve vazgeçilmez belgelerdir.

Bu sistem nasıl değişmiştir? Hiç şüphesiz ki 18. yüzyılda merkezî ordular kurulmuştur. 19. yüzyılda teknoloji, ulaşım gelişmiştir. Merkezî orduların daimî surette beslenebilmesi için merkezî ve ehil işleyen bir malî sistem ve maliye bürokrasisi geliştirilecektir. Yeni vergiler konulacaktır. Dolayısıyla bu, taşra idaresine de aksedecektir. Eyaletin adı *vilayet* olur. Eyaletin başındaki beylerbeyi ve vezirpaşa yerine bir vali gelir. Bu vali sivil validir. Ama bir de ordu vardır ve ordunun başında müşir bulunur. İkisi birbirinin sahasına karışmaz. İkisinin arasında nasıl bir denge kurulacak? Kurulmuş dengeyi kaçıran yerler var mı, var. Bugüne kadar devam ediyor. Onun

altındaki sancaklara mutasarrıflık denmiş. Liva başına bir mutasarrıf, sivil memur, onun altında kazalar. Kadı kalktığı için, devlet hayatımızdan çıkıp sadece mahkemeye kapandığı için, kazada bildiğimiz kaymakam, Mülkiye'den ve Hukuk Mektebi'nden yetişme kaymakam var. Bunların yanında sancaklarda vilayet merkezinde defterdar, kazada mal müdürü dediğimiz şahıs bulur ve sancak ve kazanın altında da sevilmeyen ve çok az sayıda olan nahiye denen bir birim vardır. 19. yüzyıl karışık bir idare yüzyılıdır. Köylerde Hıristiyan ve Müslüman karışık oturuyorsa, yönetiminden her dinden ikişer muhtar ve din görevlisi (papaz, imam) sorumludur. Bir de köy heyeti teşekkül ediyor. İlk örnek bugünkü Bulgaristan yani Tuna vilayetidir. Midhat ve Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkan bir statüdür bu. 19. asrın modern taşra idaresini ve merkez bürokrasisini nizamnameler ve statü ile bu iki Osmanlı aydını kaleme almıştır. Tanzimat'ın akil idaresi yani Mustafa Reşid Paşa, Âli ve Fuat Paşaların idaresi sona erdikten sonra karışan her şey gibi birbirlerine düşman iki tip haline gelmişlerdir. Bu çok enteresan bir gelişmedir.

Türkiye eskinin üzerine dayalı yeni bir sistemle süratle yolunu almaktadır. Merkeziyetçi idare demiryoluyla, telgrafla ve maarif nezaretine bağlı okullarla gelişmekte, memur sayısı artmaktadır. Ve kocaman vilayetler yavaş yavaş bu merkezî kontrolün artması için kırpılmaktadır. İşte koca Ankara vilayetinden bir Yozgat, bir Kırşehir, bir Kayseri çıkmıştır. Koca Konya vilayetinden İçel çıkmıştır, Antalya'nın bir kısmı çıkmıştır. Hele son zamanda Beyşehir gibi, Ereğli gibi, Akşehir gibi yeni vilayetlerin çıkması söz konusudur. Niğde'den ayrılan Aksaray diye bir yer çıkmıştır. Aynı şekilde Koca Hüdavendigâr'dan Bursa, Kütahya, Bilecik ve Çanakkale çıkmıştır. Bunlar eski büyük eyaletlerin modern zamandaki şekillenmesi, biçimlenmesidir.

Osmanlı Devleti Rumeli'de 14. asırdan itibaren Lala Şahin Paşa'nın idaresinde sancak sistemini kurmuştur. Kısa zamanda eyaletler

Macaristan'ın hemen hepsine, Podolya'ya yayılmıştır. Hatta Gürcistan, Azerbaycan gibi kısa süre fetihten sonra elde tutulan yerlerde de bu sistem görülmektedir. Ve çok enteresandır ki bu eski vilayetler yeni kurulan devletlerin menşei olmaktadır. Etnik, coğrafî, iktisadî bakımdan o derecede bir birlik vardır. Nerede bu sistem yürümemişse orada sorun çıkmıştır; Ortadoğu'da İngilizler ve Fransızlar eski Osmanlı eyalet taksimatını göze almayıp kendilerine göre cetvelle bir dünya yarattıkları için sorun devam etmektedir. Çünkü onlar suni çizgilerdir. Çizginin tarihî olanı, iktisadî olanı, asayiş bakımından işe yarayanı eski Osmanlı eyalet sistemidir. Bugünkü Türkiye'nin bu ananeye dikkat etmesi gerekir. Politikacıların lüzumsuz parçalanmalar ve farklı teşkilatlar öne sürerken dikkatli olmaları ve düşünmeleri gerekir. Aynı şekilde Türkiye'deki insanların da atalarının imparatorluğunun yönetim biçimini iyi tanımaları gerekmektedir.

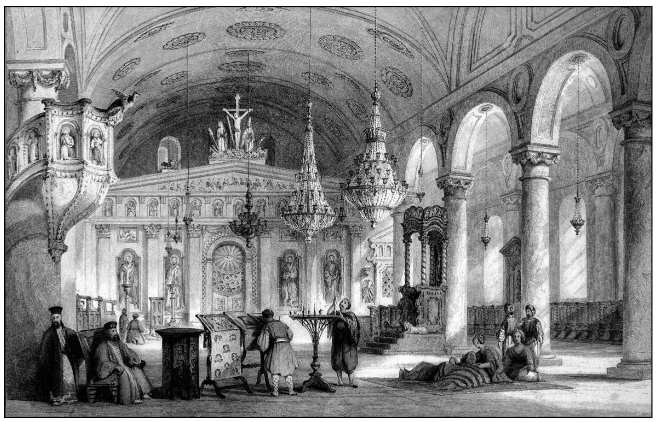
OSMANLI'DA AZINLIKLAR VE MİLLET SİSTEMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda ve cemiyetinde millet dediğimiz zaman, tamamıyla kavramların üzerinde durmamız gerekiyor. Bu konularla ilgili noksanlığımız olduğu içindir ki siyasi hayatımıza kadar akseden yanlış yorumlarla dolu bir kavganın içine giriyoruz.

Millet Arapça bir sözdür. Fakat bu Arapça söz bütün Arapça önemli kavramlar ve terimler gibi yöntem olarak İbranca'da hatta Aramca'da ve bazı ahvalde de "Politikon" deyiminde olduğu gibi Yunanca'da aranmalıdır. Çünkü cihanşümul bir felsefe ve siyaset dili olan Arapça'nın kökleri semilingual kardeşler olan İbranca ve Aramca'dır. Ve ortaçağdaki kültürel saçaklaşma dediğimiz kavram dolayısıyla da Yunanca'dadır. Binaenaleyh bu üç medeniyet dairesine bakmayan bir İslam tetkikinin, bir Arabistik tetkikin hiçbir anlamı yoktur.

Millet Arapça'dan evvel İbranca bir kelimedir ve Aramca'dan gelir. "Söz" demektir. Burada bir metafor söz konusudur. Söz, kelamın ta kendisidir.

Yani *logos*’tur ve Allah’ın sözü etrafında toplanan bir komünoteyi, bir cemaati, bir inançlılar kitlesini, bir inancı ifade etmektedir. Onun için bizim anladığımız millet budur. Fakat bizim kullandığımız, Türkiye Cumhuriyeti’nde kullandığımız bir millet vardır. Bu “millet” 19. asırdaki birçok Osmanlıca kelime gibi Türklerin yarattığı kavramlardandır ve doğrudan doğruya ‘*nation*’un tercümesidir. *Nation* Latince bir kelimedir. Bunun geldiği kaynak, “etnos”tur, Yunanca’dır. Dolayısıyla biz “etnos”la alakası olmayan “millet”i “etnos”a çevirmişiz ve bu şekilde kullanmaktayız.



Balıklı Rum Ortodoks Kilisesi. *Thomas Allom.* 72: Fenerbahçe’de Büyük Patrikhane. B. Sprassberger.

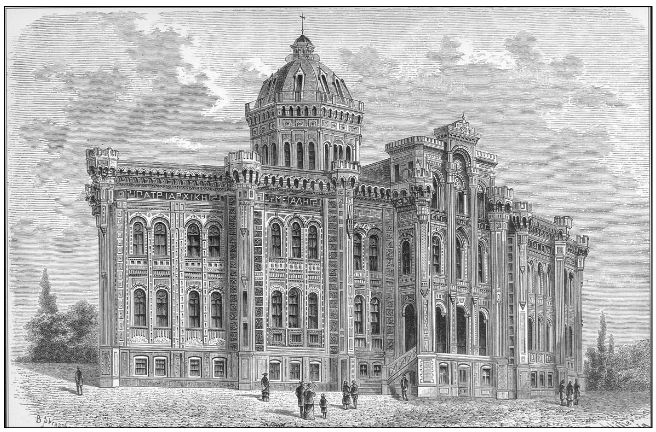
Bugün millet sistemine artık avdet etmemiz mümkün değildir. Bazı emperyal müesseseler vardır ki onun için sadece emperyal ideoloji değil bir imparatorluk tarzı gerekir. Nasıl ki Bizanslı ile modern Yunanlı da aynı insan değildir ve modern Yunanlı, Bizans’ın ideolojisini hiçbir zaman anlayamaz.

Bizans kelimesi bu imparatorlukta yaşayan eski insanlar için hiçbir şey ifade etmez. Çünkü onlar Romalıdır, *Rum’*dur. *Bizans* kelimesi bir ideolojik buluntudur. Doğrudan doğruya mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu’na imparatorluk vasfını vermek için buradaki hakiki imparatorluğu bertaraf etmek amacını taşır. Bu çok enteresan bir yaklaşımdır ve burada bulunan Türklerin ataları, Müslümanların ataları da *Türk* lafını bilmelerine ve zaman

zaman kullanmalarına rağmen, resmî olarak *Rum* kelimesini kendileri için de kullanmışlardır, bunu biliyoruz. Çünkü biz Roma İmparatorluğu'nun vârisleriyiz; Müslüman da olsak Romalıyız ve Roma İmparatorluğu olduğumuz için de kilisenin protektorası bize kaldığında, işler bir uyum halinde devam etmiştir, yani imparatorluk devam etmiştir ve o imparatorluğun içinde baştaki imparator bir Müslüman olmasına ve herhalde inancı bakımından pek tercih edilmemesine rağmen kilise onu benimsemiştir. Bu bir Roma İmparatorluğu'dur ve bunun içindeki sistem de ona göre gelişmiştir. Türklerin imparatorluğu, Müslümanların imparatorluğudur haliyle, ama bu bir Roma'dır. Roma'yı burada anlamak çok güçtür. Maalesef bugünkü tarih anlayışımız ve popüler anlayışımız itibariyle biz Roma İmparatorluğu'nun ne olduğunu anlamıyoruz. Roma İmparatorluğu sırf Hıristiyan demek değildir. *Hıristiyan* olduğu zaman da vardır, *pagan* olduğu zaman da vardır, ama *Müslüman* olduğu zaman da vardır.

Romalılıkta bir millî dilin, belirli bir etnos'un hâkim olduğu zamanlar vardır. Ama her şeye rağmen öbür diller de bunun yanında yaşar. Hiç şüphesiz bu imparatorluklarda askerî dil her zaman tektir. *Birinci Roma*'da ordu, ister Mezopotamya sınırlarında, ister uzak ve soğuk Germanya'nın sınırlarında bulunsun, her zaman *Latince* kullanmıştır. *İkinci Roma* zamanında ordu ister Mısır'da bulunsun, ister Balkanlar'da ve Herson bölgesinde bulunsun *Helence* konuşur. *Üçüncü Roma* olan Osmanlı zamanında ordu isterse Tuna kıyılarında, isterse Fırat, Dicle kıyılarında, ister Habeşistan sınırlarında olsun *Türkçe* konuşur. Çünkü askerî dil, komando dili çok önemlidir. Bunun gibi bürokraside de tek dil kullanılır, ama öbür dillere de yer vardır. İçtimaî hayata geçtiğiniz zaman diller ve dinler çok çeşitlidir. Bu cemaatlerin içinde çeşitli inanç sahiplerinin kompartımanlar halinde yaşaması çok olağan karşılanmalıdır. Zaten o kompartımanlara mensup olanlar da dinî inançlarının dışında başka bir

hayat tarzı düşünmezler. Bu imparatorluklarda bir dinden bir dine geçiş hoş karşılanmaz. Yani bizden evvelki Roma İmparatorluğu'nda hâkim olan din Hıristiyanlıktır. O devirde birilerinin Hıristiyan olması tabii çok hoştur. Bizim zamanımızda birilerinin Müslüman olması, hidayete ermektir, tabii devlet için çok hoştur. Ama meselâ bir Yahudi'nin Hıristiyan olması hoş karşılanmaz, hatta Hıristiyanlığın içinde mezhep geçişleri bile hoş karşılanmaz. Ta ki 19. asra geldiğimiz zaman böyle vakalar tabii olmuştur ve gittikçe yayılmıştır. Bunun üzerinde durmak gerekir.



Fener'de Büyük Lise.

Böyle bir imparatorluğun içinde hiç şüphesiz ki *millet* bir birliği ifade eder ve millet teşkilatının başı olan ruhani lidere verilen ad, Yunanca *ethnos* ve *arhon* kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir: *etnarh*, yani *milletbaşı*. Bu kişi, sadece ruhanî lider değil, idarî, hukukî işlere bakan, hatta okul işlerine bakan kimsedir. Çok enteresan bir gelişme, Batı takvimine göre 1453 yılının kış aylarında ve ardından 1454'ün Noel'inde, Patrik Ghennadios Fatih Sultan Mehmed tarafından davet edilmiştir ve bu davetin tasvirini ilk defa Babinger çizmiştir.

Babinger'in ne Türkler ne de Ortodoks kilisesi için hususi bir sempati duymasına gerek var, yani o konumda biri değil biliyorsunuz, Bavyeralı bir Osmanist'tir, Osmanlı tarihçisidir. Bu töreni çok orijinal olarak anlatır;

Patrik âsasını hükümdardan almıştır ve Fatih Sultan Mehmed vezirlerle ve başka devlet ricâliyle yemek âdetini kaldırdığı, ref ettiği halde, Patrik'le birlikte öğlen yemeğini yemiştir. Yemekten sonra dönüşte bütün vezirler Patrik'e refakat etmektedir. Kendisine kır atlar hediye edilmiştir. Bu kır atlar çok önemli bir hâkimiyet sembolüdür ve Patrik kır ata binerek bir milletin başı, hem de aşağı yukarı bir ortak milletin başı olarak Patrikhane'ye avdet etmektedir. Avdet ettiği yer hiç şüphesiz bugünkü Patrikhane değildir. Çünkü oraya 16. asır sonunda gelinmiştir. O sırada Patrikhane henüz şehrin ortasındadır. Tahminen bugünkü Fatih Camii civarındadır ve Palaiologoslar (Paleologlar) devrinden beri ilk defa olarak kendisine bütün Ortodoks inançtaki milletlerin, sadece ruhanî liderliği değil idarî, malî, adlî liderliği ve maarif otoritesi olma görevi yüklenmektedir. Bu Tanzimat'a kadar böyle devam edecektir. Çok önemli bir husustur: Bu dünyada bu mezhebin dışında kalan, Antikalkedon dediğimiz kiliselerin birliğini temsilen bir Ermeni Patriki vardır ve bu makam elan devam etmektedir bu yapı ve Ermeni Patriği İstanbul'a tayin edilmektedir. İstanbul'da Ermenilerin ruhanî bir makamı yoktur; burada Eçmiyadzin, Sis, Ahdamar ve Kudüs'teki patriklik gibi bir makam yoktur. Kendisine denmiştir ki: "Sen artık millet başısın", yani Etnarh'sın. Bu tamamıyla Roma sistemidir. Ruhanî liderin kim olduğu mühim değildir. Eçmiyadzin'deki katolikos bile size tâbidir. Vergisini size verir ve sizin jürisdiksiyonunuza, cezaî takibatınıza tâbidir. Bunun dışında aranızda nasıl bir ruhanî ilişki olduğu bizim sorunumuz değildir. Bu böyle de devam etmektedir.

451 Kadıköy Konsili'nin kararlarına iştirak etmeyen kiliselere "Antikhalkedon", yani Kadıköy karşıtı kiliseler denir ve bu iki grup yani Mısır'ın Kobt [Kıbtî] Kilisesi, Süryani Kadim Kilisesi ve Ermeniler, bir ara imparatorlukta aynı idareye tâbi tutulmuşlardır. Gayriresmî olarak ayrı malî

hükümlere ve idarî teşkilata sahip olsalar da, idare bunları bir ölçüde tutmuştur. Ta ki 19. asra gelene kadar…

Nihayet bu imparatorlukta çok önemli bir özellik, önemli bir Yahudi nüfusu vardır. Bunlar burada eskiden beri yaşayan ve Romaniyot denilen, Bizans'tan kalanlar, artı Ortadoğu bölgesinde yaşayanlar, fakat büyük ölçüde İspanya ve Portekiz'den İtalya yoluyla göç edenlerdir. 19. asra doğru bunlara "Aşkenazi" dediğimiz –Almanyalı Yahudiler demektir– Yiddiş konuşan bir grup da katılacaktır. Ve bunu biz pek bilmiyoruz. Kültürel hayatımızda 19. asrın Osmanlı Yahudiliği içinde bir klasik Akdeniz kültürünü saklayan ve çoğunluğu teşkil eden İspanya, İtalya, Portekiz kökenliler vardı. Ayrıca, metropolde pek görülmeyen Arapçayı ve Ortadoğu kültürünü muhafaza eden Yahudiler vardır. Fakat asıl önemlisi ta 17., 18., 19. yüzyıllarda Doğu Avrupa'dan kaçıp Osmanlı ülkelerine sığınan ve Yiddiş dilinde konuşanlar vardır. Bu bizi yapı olarak tamamlamaktadır.

Şimdi 19. asırla birlikte, insanlar çok değişik bir yapının içine giriyorlar. Bizim 19. asırdaki reformlarımız, hem reformdur hem değildir. Reformdur, çünkü bu yapı değişmektedir. Değildir, çünkü çok eskiden kalma âdetler devam etmektedir.

Gayrimüslimlerin askerlik yapmaması meselesi bizim tarih edebiyatımızda ve yanlış tarih bilgimiz dolayısıyla siyasî edebiyatımızda son derecede yanlış olarak bilinen ve yorumlanan bir olaydır. Gayrimüslimler askerlik yaparlar. Hem sadece öyle tabip, eczacı, mühendis olarak değil, bayağı muharib sınıfların içinde de bulunurlar. Sırf subay olarak değil, nefer olarak da yaparlar. O kadar ki Osmanlı donanması Noel'de ve Paskalya'da demir atar, çünkü mürettebatın çok önemli bir kısmı yortu için evine gitmek zorundadır. Bu durumu ve uygulamayı sadece o zaman hekim Aleksandrios veya kimyager Polikarpos'la veya eczacı Dadyan Efendi'yle sınırlayamazsınız. Mürettebatın içinde, ayrıca orduda önemli miktarda gayrimüslim vardır.

Askerî mekteplerde okuyanlar da vardır. Birinci Cihan Harbi'nde zaten gayrimüslimler de askere alınmıştır ama bunları maalesef imparatorluğumuzun *who's who*'su, yani "kim kimdir"i iyi hazırlanmadığı için bilmiyoruz. Düzgün bir nüfus sayılmadığı ve imparatorluğun üçte bir nüfusu gayrimüslim addedildiği için, önemli okullarımıza bu oranlarda tabip alınır, veteriner alınır. Mekteb-i Mülkiye'ye, idareci yetiştiren mektebe talebe alınır. Hıristiyan cemaatler arasında çekişme olur. Mesela Ermeniler, "Rumları fazla alıyorsunuz, biz daha çok olmalıyız" gibi itirazlarda bulunurlar. Zaman zaman düzenlemeler yapılır zaman zaman. Ama her zaman için *numerus clausus* esası üzerinden, gayrimüslimlerden üçte bir oranında talebe alınır.

Daha da ilginci, Osmanlı padişahı son Roma imparatorudur. Selamlık resmine, Cuma selamlığına çıktığı zaman selam kıtasının içinde gayrimüslim milletlerden subay ve çavuşların bulunmasına dikkat edilir. O kadar ki 19. asırda Ermeni Katolikler ve Latin milleti dediğimiz, Roma Katolik Kilisesi'ne mensup kişiler, "Bizden de çavuş ve mülazım (teğmen) bulunsun" demişler, bu da kabul edilmiştir.

Bu toplumda insanların, modern bir toplumda olduğu gibi, standart görevler ve *uniform* dediğimiz ortak yeknesak mevkiler için kavga etmeleri söz konusu değildir. Herkes kendi kompartımanı içinde kavga eder. Ermeni kendi sınıfı içinde, "amira" dediğimiz yüksek zümrenin insanlarıyla çekişir. Onların yerini almak için uğraşır. Musevi aynı şekilde kendi kompartımanı içinde kendininkilerle çekişir. Rum Ortodoks nüfus için de bu böyledir. 19. asrın etnik milliyetçiliği dolayısıyla bir müddet sonra Makedonlar, Bulgarlar Hellen unsurla çekişmeye başlamışlardır. Mesela Bulgaristan tarihinde 19. yüzyılda, bilhassa maarif reformları sırasında, Bulgarların, Bulgar halkının asıl çekiştiği unsur Bâbıâli'nin Türk Müslüman memurlarından çok, Fener Rum Patrikhanesi'nin mensupları ve temsilcileri olmuştur.

Din bir kültürdür, dinî inancın etrafında bir kültür hâsıl olur ve insanlar bunu kaybettikleri zaman, velev ki lisanlarını korusalar bile, artık yaşam biçimlerinde ve hayata bakışta değişiklik meydana gelir. Mühim olan Ortodoksluk veya Protestanlık meselesi değil. Biz burada din tartışmıyoruz. Ama biz kültür tartışıyoruz. Dolayısıyla Protestanlık bu ülkelerin kültürünü tahrip ediyor, dedik. Bu tabii tasvip gördü ve bunun üzerinde durmak gerekiyor.

19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Protestan faaliyetlerin neleri tahrip ettiğini anlamak için pekâlâ günümüze bakabiliriz. Bizim klasik millet sistemini altüst eden gelişmelerden biri de bu olmuştur. Milletler, yani eski inanç grupları yeni gelişmeyle karşı karşıyadır ve bunun yarattığı çatışmalar, gerilimler Rum Ortodoks Kilisesi'ni de, Ermeni Kadim Kilisesi'ni de, Süryanileri de etkisi altına almaktadır. Nihayet 19. yüzyılda çok daha önemli bir olay, mezhep değiştirme işlemleri de artmaktadır. Daha evvel millet statüsüne sahip olmayan Latin milleti, bir millet statüsüne sahip olmaktadır, çünkü bir hayli İtalyan vardır. Yani İtalya'da ekmeğini sağlayamayan birtakım insanlar buraya gelmişler, iyi de etmişlerdir. En azından Beyoğlu mimarisini onlara borçluyuz. Bu mimarî sanatını onlar öğretmişlerdir. O dönemde İtalyanca çok yaygın bir biçimde konuşulan bir dildi. Gerçi bizim bildiğimiz İtalyanca değildi.

Daha da ilginci Yukarı Mezopotamya'dan göç eden Süryani ve Keldani dediğimiz, inanç sahiplerinin bilhassa Katolik olanları bu cemaate ilhak ettiği için onlar da tabii yerel dillerini bırakıyorlar. Böyle Türkiye'de Türkçe konuşan bir Katolik cemaat ortaya çıktı, bu enteresan bir gelişmedir. Yani din bazılarımızın zannettiği gibi hayatımızdan çekilip gitmiş değildir. Mühim bir kültürel olay ve değişim olarak el'an devam etmektedir.

Şunun üzerinde ısrarla durmak gerekmektedir. Osmanlı bir imparatorluktu, bunun klasik millet yapısı 19. yüzyılda darbeler yedi. Bu darbeleri yerken kendine has yeni mekanizmalar geliştirdi ve bu siyasî

imparatorluk yapısıyla birlikte birçok şey tarihe karıştı, ama birçokları da karışmadı. Biz bu sistemi son derece akıllıca etüt etmeliyiz. Etmeliyiz ki zamanımızı iyi değerlendirelim ve hatta bazı problemler için bazı çözüm yolları bilelim. Hiçbir içtimaî teşekkül, yani toplum ve hiçbir siyasî teşekkül, yani devlet, tarihi reddetme ve görmezlikten gelme hakkına sahip değildir. Bunu yaptığı takdirde ortaya çıkan gelişmeler hakikaten o toplumu şaşırtır ve maalesef istenmeyen etkilerin de karışmasıyla kaosun içine itebilir; hoşlanmayacağımız gelişmelerden mutazarrır olabiliriz. Burada tavsiye edilecek şey ilmî gayret ve ilahî bir hikmettir. O inşallah herkese yardımcı olabilir.

II. VİYANA KUŞATMASI VE SONUÇLARI

II. Viyana Kuşatması, yani 1683 Kuşatması gerçekten bizim tarihimizin önemli bir noktasıdır. Hiç şüphesiz ki muharebeler dizisi yaptığımız Avusturya için de aynı öneme sahiptir. Burada bir terim hatası üzerinde duralım. Bizim ders kitaplarımızda hep *Avusturya* diye yazılır. Hiç kuşkusuz ki Avusturya coğrafya olarak ve o coğrafyanın içindeki kavim olarak doğruyu ifade etmektedir, çünkü bugünkü Avusturyalılar tarafından da o şekilde benimsenmektedir. Ama aslında bu devletçiğin o zamanki adı *Alman İmparatorluğu*'dur. Çünkü Avusturya, Alman İmparatorluğu dediğimiz konfederasyonun üyelerinden birisiydi. Fakat işin garibi, bu birliğe giren Avusturya'nın Bohemya ve Macaristan toprakları bunun hep dışında kalmıştır.

İlk önce Türklerin fethi dolayısıyla dışarıda kalan bu arazi, 1686'da bizim elimizden alındıktan sonra da o tarafa dâhil olmamıştır. Bohemya dediğimiz bugünkü Çekoslovakya toprakları için de aynı şey geçerlidir. Çünkü bugünkü Çek Cumhuriyeti'nin toprakları da o zamanki Avusturya'ya dâhildi. Slovakya ise Macar parçası itibariyle Avusturya'ya bağlıydı. Bu birleşik bir devlettir ve bu birleşmede, savaşlardan çok evlilikler rol oynamıştır. Karşımızdaki Katolik bir birlikti ve 16. yüzyılda bir ara bu evlilikler dolayısıyla bir dünya imparatorluğu mertebesine çıkmıştı. Fakat merkeziyetçi bir yapısı olmadığı için aynı derecede siyasi ağırlığı yoktu bu imparatorluğun, oluştuğu gibi kolayca da dağılıyordu. Mesela Avusturya'da Habsburg hanedanından Maximilian, Bourgogne [Burgonya] hanedanının kızı Marie ile evlenmiştir. O zaman Burgonya bugünkü Fransa'nın Dijon ve çevresi, Belçika ve Flandre dediğimiz bölge, yani Hollanda ve Belçika'nın bir kısmını kapsıyordu. Zengin bir devletti. Dokuma ticareti ve sanayiiyle çok zenginleşmişti. Burgonya hanedanında başka evlat olmadığı için, bu

evlilik dolayısıyla devlet büyümüştü. Derken buradan doğan çocuk [Güzel Philippe/Felipe] Aragon kralı ile Kastilya kraliçesinin kızı olan Juana ile evlendi, oradan da İspanya veraseti ve bütün o adalar, Amerika kıtasında keşfedilen yerler buraya dahil oldu. O yetmezmiş gibi bu evlilikten doğan iki çocuktan biri olan Karl [Şarlkent], Alman imparatoru seçildi. Bir müddet sonra bu işten vazgeçti. O unvanı kardeşi Ferdinand'a bıraktı ve aynı zamanda da bizim Avusturya dediğimiz sahayı Bohemya'yı ona terk etti. Zaman içerisinde de Habsburglar İspanya'dan çekildiler. Soyları tükendiği için burası Fransa hanedanı olan Bourbonların eline geçti. Ülkeler evliliklerle alınıyor. Hatta Avusturya için meşhur bir laf vardır: "Bırak savaşı başkaları yapsınlar, sen evlen ey mesut Avusturya" (*Bella gerant alieni, tu felix Austria nube!*) derler.

Bu gibi evliliklerle kurulan devletçiklerde gene hanedanın tükenmesi ve başka türlü olaylarla başka türlü siyasî kombinasyonlara geçilir. Bu bizim devletimizin, imparatorluğumuzun oluşumundan çok farklı bir süreç. I. Viyana Kuşatması 1529 tarihinde, Kanunî Sultan Süleyman devrinde yapılmış, ama zaman uygun olmadığı için [kış yaklaşıyordu] kuşatma kaldırılarak avdet edilmiştir. Bundan aşağı yukarı 150 sene sonra, 1683'te, bu kez padişah değil, Köprülüler ailesinden Damat Merzifonlu Kara Mustafa Paşa büyük bir ordunun başında bu kuşatmayı tekrardan gerçekleştiriyor. Şunu ifade etmek gerekir: Merzifonlu Mustafa Paşa'nın belirli meziyetleri olmasına rağmen, böyle bir orduyu yönetecek ve büyük bir seferi zafere ulaştıracak yetenekte bir mareşal değildir. Yani Türk tarihinde sayısı az olmayan büyük mareşaller içinde yer alabilecek bir tarihî portre değildir.

Nitekim olayın sonunu anlatmaya lüzum yok. Stratejik hatalar yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi Viyana'nın etrafındaki kalelere ilişkindir. Viyana şehrine tepeden bakan bir kale olan Kahlenberg vezirlerin tüm tembihlerine, nasihat ve tavsiyelerine rağmen alınmamış ve ordumuzu arkadan vuran güç,

yani Jan Sobieski komutasındaki Lehistan ordusu burada, Tuna’nın yan kolunun karşı yakasında mevzilenmiş ve kuşatma ordusunu sıkıştırmış. Ve felaketle biten o kuşatmanın ardından, felaketler yıllarca peş peşe sürmüştür: 1685’te Uyvar, 1686’da Budin düşmüş, yani bugünkü Macaristan kaybedilmiştir. Osmanlı ordusu 1687’de Mohaç’ta da bozguna uğradıktan sonra Macarların yaşadığı topraklardan sadece Temaşvar elimizde kalmıştır. O da 1718’de Pasarofça Antlaşması’yla elimizden çıkacaktır. 1699’da Osmanlı Devleti karşısında Hıristiyan devletler koalisyonuyla ilk muahedeye oturmuştur. Bu modern anlamda bir muahedenamedir. Ve bu muahedename imzalandığı zaman bilhassa Reisülküttab’lık servisinde çalışanların tecrübeli diplomatlar olduğu anlaşılmıştır. O zamanki Reisülküttab Rami Mehmed Efendi sonradan paşa ve sadrazam olacaktır. Bu bizde dışişleri ekolünün devletin içinde bir nevi yer etmeye başlamasıyla eşanlamlı bir olaydır. Bir konunun üzerinde ısrarla durmakta fayda görüyorum: Karlofça Antlaşması ile biz ilk defa devletlerarası hukuk anlayışına ve Roma hukuku prensiplerine dayanan yeni bir hukukî sistemle muahede yapmışızdır. Bundan sonra artık başkentlerdeki büyükelçilik heyetlerinin nasıl çalışacakları, ne gibi vergileri ödeyecekleri veya ödemeyecekleri, ne gibi muafiyetleri, dokunulmazlıkları olacağı bile buna göre tespit edilecektir. Bu çok önemli bir safhadır.

Asıl önemlisi, artık Orta Avrupa’nın manzarası değişmektedir. Vâkıâ, Venedik zamanında bize kaybettiği birtakım yerleri 1699’da geri almıştır, ama bunları bir müddet sonra elinden çıkaracaktır. Rönesans döneminin büyük devleti, Akdeniz’in ve Adriyatik’in kraliçesi olan, San Marco Cumhuriyeti de denen, o muhteşem medeniyetin sahibi Venedik Cumhuriyeti’nin ikbalini kaybetmekte olduğu artık bellidir.

Nitekim Devlet-i Âliyye, Venedik’e kaybettiği yerlerin üzerinde eskiye dönüşü kısa zamanda sağlamıştır. Henüz yeterince kuvvetli bir devlet olmayan Rusya’ya Karadeniz’de verdiğimiz yerleri de 1711 Prut

Antlaşması'yla geri almışızdır. Fakat Avusturya böyle değildir. O vakte kadar iktisadî ve askerî yönden bir varlık sayılamayacak Alman-Avusturya İmparatorluğu bundan sonra Devlet-i Âliyye için büyük bir tehdit oluşturacaktır. Bir kere iktisaden gelişmeye başlamaktadır.

O tarihe kadar kurulan doğu ticaret kumpanyaları iflas eden Avusturya bundan sonra başarılı bir ticaret güdüyor. Tuna mansabında ticaret hacmi çok önemli ve bugünkü Bulgaristan'a kadar, yani bizim Tuna vilayetlerimize kadar uzanan bir alanda hammadde-mamul madde değişimine giriyor ve 20 sene sonra Adriyatik'e inerek orada hepimizin bildiği gibi Trieste limanını tesis ediyor ve Akdeniz ticaretine el atıyor. Bu çok ilginçtir.

Avusturya, porselen gibi, kumaş sanayii gibi yeni sanayi dalları geliştiriyor. Unutmayın ki Cumhuriyet devri şeker sanayii kurmakla ünlüdür. O vakte kadar biz toplum olarak iki kaynaktan, Avusturya ve Rusya'nın şekeriyle beslenirdik. Birinci Cihan Harbi'nde bunun çok sıkıntısını çektik. Bu dönemden sonra Avusturya'nın, bilhassa Macaristan topraklarını da ele geçirmesiyle, Orta Avrupa ve Akdeniz bölgesinde bize karşı bir açılımı başlıyor. Ordular, merkezî ordu safhasına geçmektedir. 18. asrın en önemli özelliği budur. Daha evvel Viyana Kuşatması'na kadar Osmanlı, merkezî orduya sahip tek devlettir. Fatih devrinde 18 bin kişi olduğu tahmin edilen, Kanunî devrinde 120 bin kişiyi bulan, kapıkulu ocaklarından, yani piyade olarak yeniçeriler, ayrıca atlı kuvvet olarak sipahilerden müteşekkil bir ordudur bu. Bunun yanı sıra topçular da vardır. Bu çok önemli. Osmanlı ordusu ateşli silahları kullanan bir ordudur. Cebecilerden oluşan kapıkulu ocaklarının nefer sayısı ve zabit sayısı artmaktadır. Viyana'yı kuşattığımız vakitte rakam 60 bini geçmektedir. Ayrıca sefer için devşirilen, yani tertip edilen eyalet askeri de, tımarlı sipahiler ve zaimler, yani zeamet sahipleri ikişer, üçer, beşer askerle gelmekteydiler. Ordudaki asker sayısı 100 bini aşabilmekte, hatta 120 bine

ulaşmaktadır. Bunların iaşe ve ibatesi mükemmel düşünülmektedir. 17. asırda Osmanlı ordusu o bakımdan merkezî seferberlik kabiliyeti ve savaş gücü son derece yüksek bir ordudur.

Yeniçağın mücehhez mühendislik teknikleriyle ve ateşli silahların iyi kullanımıyla da kendini göstermektedir. Özellikle Girit cephesinde bu görülmektedir. Bunlar kılıç-kalkan oyununa benzeyen harpler değildir. Osmanlı orduları kesinlikle askerî mühendisliği ehliyetle kullanmaktadır. Bu çok önemli özellik 18. yüzyılda artık Türklerin tekelinden çıkıyor. Çünkü Avusturya ve Rusya da merkezî yerleşik ordulara sahip oluyorlar, yani kışla bu adamların da hayatına giriyor. Üniforma bu adamların hayatına giriyor ve bir müddet sonra biz de bu teşkilatlanmayı takip etmek zorunda kalıyoruz ve asıl önemlisi, diğer devletler askerî okullar kurmaya başlıyorlar. Bu askerî okullar, askerî mühendis, piyade ve topçu zabitleri yetiştiriyor. Bu yüzden biz de daha 18. yüzyılda kara ve deniz mühendishaneleri dediğimiz iki harp okulu [Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve Mühendishane-i Bahri-i Hümayun] kurmak zorunda kalıyoruz ve yavaş yavaş askerî ihtiyaçlar dolayısıyla tababet ve baytarlık gibi branşlarda da okullar tesis ediliyor. Bu iki eski müessese, Türkiye’de bugün başarıya ulaşmıştır, çünkü arkalarında ananeleri vardır.

Demek ki bu dönemde Avusturya’nın ziraatta yeni bir üretim faaliyeti, Tuna mansabında yeni bir ticaret faaliyeti ve Akdeniz’de bir açılımı söz konusudur. Özellikle Toscana Dukalığı da Avusturya devletinin, yani o zamanki Alman İmparatorluğu’nun sınırlarına girmesi bunda rol oynamıştır. Avusturya artık müstakil ve başı çeken ünitedir. Çünkü Avusturya büyükdukaları olan Habsburglar evvelden beri hep Alman imparatoru seçiliyordu. Şimdi İtalyanların da becerisi eklenince, Avusturya Akdeniz’de teşkilatlanabilmektedir. O kadar ki Haleb’de, Latakya dedikleri Lazkiye’de, Hama ve Humus’ta bile, Avusturya tebaası olan İtalyan tüccar aileleri vardı. Bunlar hep burada kaldılar. Bu çok önemli bir gelişmedir.

Şimdi asıl önemlisi korsanlık ki, bu o zamanlar resmî bir deniz politikasıydı. Bizden korsanlığa karşı ahitnameler alıyorlar, anlaşmalar yapıyorlar. Dolayısıyla seyrüsefain emniyeti sağlanabiliyor. Bütün bu özellikler İkinci Cihan Savaşı'na kadar sürecek bir Akdeniz politikasının başlangıcıdır. Birinci değil İkinci diyorum, çünkü İkinci Cihan Savaşı'na kadar Akdeniz'in doğusundaki devletler bahrî politikalarında, yani deniz ticaretinde gerileme içine girmişlerdir. Ve bu ticaret İngiltere, Fransa, Hollanda, giderek Avusturya gibi devletlerin eline geçmiştir. İtalyan birliğinin kuruluşundan sonra yavaş yavaş Avusturya diskalifiye edilmektedir. Ama Batı veya Orta Avrupa hâkimiyeti diyeceğimiz bu gelişmeler İkinci Cihan Savaşı'na kadar uzanmaktadır. Ancak ondan sonradır ki durum değişmektedir. Ve biz bu günlerde bu değişimi yaşıyoruz; aslında çok önemli bir tarihî dönemin içerisindeyiz.

İlk anda II. Viyana Kuşatması'nın ardından Bosna-Hersek ve Tuna kıyısı ülkelerinde merkezî otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Harap kalelerin tamirinde eski merkeziyetçi politikalarının işe yaramadığı görülmüştür. Dolayısıyla burada Devlet-i Âliyye'nin kendisine yeni mekanizmalar yaratması gerekmektedir. Mesela Bosna'da artık şehirlerde mütesellim diye, yerli savaşçılardan, paşalardan seçilmiş sancak beyleri tayin edilmektedir. Bazı şehirlerde zengin tüccar ve âyan şehrin idaresinde büyük ölçüde söz sahibi olmuşlardır. Moskopol (Voskopoje) gibi yerlerde bir adem-i merkeziyetçi dönem başlamıştır. Eski sert merkeziyetçi politikanın dışına çıkılmıştır ve bu yüzden de dış ticaret çok rahat gelişmektedir. Memleketin içinde kıtlık, askerî nizamda sarsıntılar başlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu da bunları düzeltmek için ciddi anlamda reformlara girişmiştir. O yüzden 18. yüzyıl, özellikle de *Lale Devri* ve ta Tanzimat'a kadar giden dönem bizde çok az bilinen, ilmî tarihçiliğin az tetkik ettiği okul tarihçiliğinde de oldukça yanlış ve baştankara anlatılan, ama modern

Türkiye’nin oluşumunda, devlet ve millet hayatımızda çok önem taşıyan bir devirdir.

Devşirme sistemi bitmiştir. Artık devlet hayatına Nevşehirli Damat İbrahim Paşa gibi, Ispartalı Halil Hamid Paşa gibi Anadolulu unsurların girmeye başladığını görüyorsunuz. Ordunun yapısı, asıl önemlisi kültür hayatımız değişmeye başlamaktadır. Adeta garip bir batılılaşma ve bunun yanı başında da göze çarpan bir Türkleşme, sanat, kültür ve edebiyat hayatımızda görülmektedir.

LALE DEVRİ

Lale Devri, 20. yüzyıl başının ünlü tarihçilerinden Ahmet Refik Bey’in, sonraki soyadıyla Altınay’ın, III. Ahmed devrini anlatan eserine verdiği bir isimdir. Tabii bu bazı yanılmalara da neden olabilir. Evvela şunu belirtelim, ne İstanbul ne de Türkiye laleyi 18. yüzyılda tanımıştır. Lale çok daha evvelki asırlarda Türklerin çok sevdiği, bahçelerinde yetiştirdiği ve Avrupa’ya da tanıttıkları bir çiçektir. O kadar ki Flaman bölgesinden, aslen Hollandalı olan, fakat başkenti Viyana olan Alman İmparatorluğu’nun sefiri olarak Kanunî Süleyman devrinde İstanbul’a ve Anadolu’ya kadar gelen *Augier Ghislain de Busbecq*’in tanıdığı, sevdiği ve memleketine götürdüğü bir çiçektir. Ve muhtemelen *tulpen tulipen* [dülbend lalesi] cinsten bir laleden mülhem bir adla “tulpe” olarak adlandırılmıştır.

Bizdeki Lale Devri çılgınlığını andıran çok daha çılgın bir devir, bizden önce Hollanda’da yaşanmıştır. Bu çiçek o kadar yayılmış, o kadar benimsenmiş, o kadar çok yetiştirilmiş, o kadar çok yeni cinsleri türetilmiş ve bu cinsler öylesine sevilmiştir ki –çünkü çok mistik bir çiçektir– bunlara büyük paralar ödenmeye başlanmış ve bu açık artırmalar sonunda insanlar bir nevi kumar histeryası içinde, servetlerini kaybetmişlerdir.

Hollanda’daki bu “Lale Devri”ne kıyasla, Türkiye’nin Lale Devri çok daha masum, çok daha dengeli, çok daha mütevazı kalır. Mistik bir çiçek

olan “Lale”nin Arap harfleriyle yazılışında, Allah’ın adının yazılışına benzer bir taraf vardır. Bu yüzden de hattatlar lalenin sadece resmini değil, ismini de yazıya dökmeyi bir marifet addetmişlerdir ve öyledir de. Aslında bugün, yabani lalenin Altaylar’dan gelme bir çiçek olduğu ve tamamıyla Türklere mahsus, milli bir çiçek olarak gösterilebileceği anlaşılıyor. Her halükârda 16. ve 17. asırlarda sevilen ve bilinen lale, Türk motiflerine, Türk hat sanatına, Türk çini sanatına da soyut biçimleriyle aksetmiştir. Biz Türkler laleyi severiz. Çok insanlar, çok milletler sever, ama bizim hayatımızda yeri başkadır.

18. asırda lalenin resmedilişi de değişti, daha klasik biçimini aldı. Üsküdarlı Ruganî Ali Çelebi, fevkalade hoş lale motifleri ve resimleriyle tanınır. Bu devirde bir lale hastalığı her yeri sarmıştır. 18. yüzyıl devlet adamları, aslında galiba pek pahalı sayılamayacak, ama mutlaka Fransa veya Venedik üslubunu taşıyan küçük “kasr”lar inşa ettirmişlerdir. Bunlar bugün perişan vaziyette bulunan, İstanbul’un varoşlarından saydığımız ve tepelerini maalesef imardan kaçak binaların doldurduğu, Kâğıthane semtindeydi. O devirde Kâğıthane deresinin mecraı değiştirildi. Bir tamirat gördü ve burada havuzlar yapıldı. İşte ünlü Nedim’in okul sıralarında, edebiyat dersinde bize ezberletilen şiiri bunu anlatıyor: *“Görelim âb-ı hayat aktığın ejderhadan / Gidelim serv-i revanım yürü Sadabâd’e.”* Hakikaten Fransız Versailles tarzında bahçeleri ve o lükse ulaşmasa da, bentlerin kenarında arkları, arkların üzerinde ejderhalı fıskiyeleriyle yeni bir semt yaratılmıştı.

Bu durum, hiç şüphesiz ki sıkıntılar içerisinde yaşayan halkın arasında –her şehirde olduğu gibi– dedikodulara sebep oluyordu. Ve maaşları doğru dürüst ödenemeyen yeniçerilerle, şehirdeki serseri takımı bir gün ayaklandığında, Ayvansaraylı’nın da naklettiği gibi, yüzü aşkın kasr bir anda yerle bir ediliyordu.

Lale Devri enteresan yayınlara bile sebep olmuştur. Bunlara sonradan "yayın" diyoruz. Lale Devrinde matbaa Türkiye'ye ilk defa girmesine rağmen, bu kitaplar matbaa konusu olmamıştı. El yazması olarak çoğaltılıyor, okunuyordu, resimleri ve minyatürleri seyrediliyordu. Dönemin biyografi yazarlarından Ubeydullah'ın "*Tezkire-i Şükufeciyan*" adlı eserinde ilmiye hanedanların en seçkin üyelerinden bahçıvana, kasaba, bir şairden esnafa kadar herkes yer alır.. Adeta bir biyografidir, bir *who is who?* eseridir. Bu kitapta çok enteresan isimlere rastlıyoruz ve görüyoruz ki İstanbul'un halkı hangi sınıftan olursa olsun, hangi tahsil seviyesinde olursa olsun, lale gibi ilahi bir çiçeğin etrafında toplanıp yeni bir sanat icra etmektedir.

Devrin ünlü lale ve çiçek yetiştiricilerinden birisi Kasımpaşalı Ahmed'dir. Yetiştirdiği çiçeklere *Ahmed-i Lale* denmektedir. Ahmed'ler sürüyor: Ulemadan Fenarizade Ahmed Efendi… O da Kıbrıs laleleriyle tanınıyor. Gene bir başka Ahmed: Şalgam Ahmed Çelebi. Sıra uzuyor, Uzun Ahmed katmerli laleleriyle tanınıyor. Ve nihayet Sinan Paşazade Süleyman Bey… Zarafetiyle tanınıyor, yetiştirdiği melez soğanlar bazen yüzlerce altın ediyor.

İşte bu hadiseler vakanüvisin kaleminde, çiçek pazarlarındaki esnafın dedikoduları ile şehire yayılmakta ve her yerde olduğu gibi ekmeğini teminde güçlük çeken insanlar lale düşmanı olmaktadır. Devir, gene de *Lale Devri* dememiştir kendine. Ona o adı veren, başta belirttiğimiz gibi ünlü tarihçimiz Ahmed Refik Altınay'dır.

Çiçeğin, edebiyatın, musikinin bir araya geldiğini düşününüz. Devrin hattatları, onlardan aşağı mı kalıyordu? Onun içindir ki Müstakimzade Süleyman Saadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattatîn* adlı ünlü biyografiyi meydana getiriyor. Hattatları anlatan bu çapta bir edebî eser çok sonraları, 19. ve 20. yüzyılın büyük adamlarından İbnülemin Mahmut Kemal İnan'ın kaleminden *Son Devir Hattatları* adlı eserle tamamlanacaktır.

Şehrin her tarafında incelik görülüyor. Daha evvel sadece çeşme yapılırdı. Şimdiki çeşmeler ise bir hat, kabartma ve incelik eseri. İşte uzak semt Beykoz'daki İshak Ağa Çeşmesi. Çeşmenin gövdesinden gelen on lüle ve rengârenk süslemeler bugün bile görülebilir. Gümrük Emini İshak Ağa, 1744 tarihli çeşmesi ile semte sadece bir su kaynağı değil, bir güzellik kazandırmış. Beykoz deyip geçmeyin. Bu devirde kurulan cam fabrikası ve Beykoz işi cam eserler, halen yurtiçindeki ve yurtdışındaki koleksiyonerlerin vazgeçemediği en zarif parçalar. Şehrin her tarafında anıtsal çeşmeler kuruluyor. Bunlar artık ihtiyacı karşılasın diye yapılan cinsten değil. İşte Topkapı Sarayı önündeki ünlü III. Ahmed Çeşmesi. Süslemeleri bir yana, padişahın eşsiz hattı ebedi bir örnek... Çeşmenin mütevazi ve güzel bir eşi de Üsküdar Meydanı'nda, Mihrimah Sultan Camii önünde. İşte size Dolmabahçe Camii'nin karşısındaki Emin Ağa Çeşmesi. Onu geçiniz, Tophane'deki Sultan I. Mahmut tarafından 1732 yılında yaptırılan Birinci Mahmud Han Çeşmesi de denilen Tophane Çeşmesi... Onu geçiniz Azepkapı'nın yanındaki Saliha Sultan Çeşmesi. Bunların hepsi meydanları süsleyen ünlü eserlerdir.

Hele biri var ki insan ona acımadan edemiyor. Bu çeşme Mimar Sinan'ın az bilinen eserlerinden biri olan Topkapı'daki Kara Ahmet Paşa Külliyesi'ndeki çeşmedir. Belki de bütün 18. asır süslü meydan çeşmelerinin, abidevi *fontaine*'lerinin kaynağıydı. 16. asra ait bu eser Kanûni Sultan Süleyman'ın sadrazamlarından Kara Ahmed Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Bizim kuşak ve daha yaşlıları, Sadrazam Kara Ahmed Paşa Külliyesi'nin bir parçası olan bu nadide meydan çeşmesini hatırlarlar. 1950'lerin sonunda buldozerle parçalandı.

Lale Devri, Türk hayatında, Türk sivil mimarisinde, Türk konak yaşamında, Türk mahalle yaşamında, Türk şehir meydanında yeni bir değişimin ve gelişimin asrıdır. Şehirler ilk defadır ki meydan nedir, alan nedir, bunu görmeye başladılar. Ve belki burada Batı'dan esinlendikleri

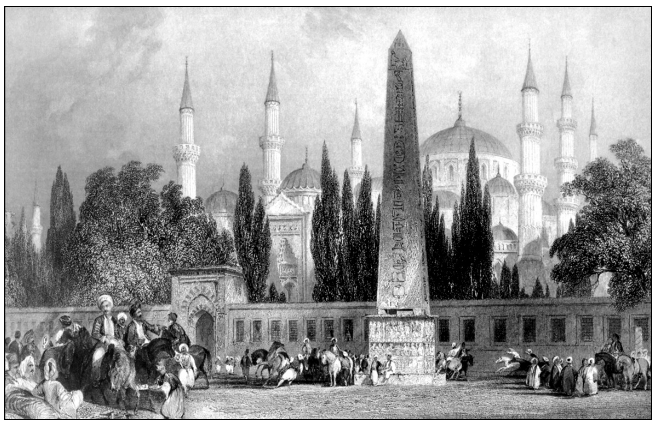
kadar İran'ın da etkisi oldu. İsfahan'ın ünlü meydanını bizimkiler nasıl olur da tatbik etmezler?

Hiç şüphesiz ki resim sanatında bir canlılık, bir kıvraklık, bir gerçeğe yakınlaşma başladı. Kaynak neresi? Acaba yine Batı resmi mi, yoksa İran mı? 18. yüzyılda Batı resminin atölyelerde, bu işi bilen uzmanlar tarafından öğretildiğine dair elimizde delil yok. O zaman belki henüz Doğu rüzgârlarındaki yeni esinlenmelerin etkili olduğu düşünülebilir. Ama 18. yüzyılda Batı'nın barok üslubunun etkili olduğu açık. Artık binaların cephesi eski devrin şatafatının yerine, daha kıvrak, daha çiçeğe ve tabiata yakın, insanlara daha sıcak gelen bir görünüm kazandı. Bu hiçbir zaman Büyük Sinan devrinin, 16. asrın debdebesine, tevazuuna sahip değildi. Ama değişiklik, toplumların, çok muvaffak olmasa da, en masumane isteğidir ve ondan kaçınmak mümkün değildir. Lale Devri de bizim imparatorluğumuzun ve cemiyetimizin hayatında yeni bir dönemi aksettirir.

Lale Devri dediğimiz dönem, edebiyat tarihimizde, resim tarihimizde ve bizatihi tarihçiliğimizde de büyük değişimlerin asrıdır. Bir kere edebiyat tarihimizde halka yakın bir dilin tarihi olarak bilinir ve burada ortaya konan şiirler aşk, eğlence ve hayata bağlılığı aksettirdiği gibi, bazen yüz kızartacak açıklıklara da gider. Ünlü şairin, Vehbi'nin dizelerinde bunu görmek mümkündür. Ama öte yandan unutmayalım, aynı asır, Galata Mevlevihanesi şeyhliğine kadar yükselen, Şeyh Galib'in eserlerini de yaşamıştır. Buradaki dilin rafine, süzülmüş hali ve tasavvuf felsefesinin ulaştığı yüksek düzey, yerliyi yabancıyı hayran bırakmaktadır ve Şeyh Galib asırlar da geçse sanki yeniden keşfedilen meçhul bir kıta gibi bizim edebiyat ufuklarımızı dolduracaktır. Çünkü henüz doldurmuyor. Galiba bizim onu kavramaya henüz irfanımız yetmiyor.

Bu devrin insanlarının günlük yaşamlarını edebiyata ve ebediyete, yani edebiyat ve sonsuzluğa taşımak gibi bir özelliği var. İstanbul'un, cinayetinden aşk olaylarına, tüccarların yaşamından, yeniçerilerin

yaptıklarına kadar belki her gün yaşadığı içtimaî olaylar, hepsi bir şekilde halk hikâyelerinde derlenmektedir. 1950'lerde rahmetli Reşat Ekrem Koçu'nun *İstanbul Masalları* adıyla derleyip halka tanıttığı bu olaylar, aslında 18. yüzyıl insanının dünyaya bakışını ve yaşam biçimini yansıtıyor. Burada artık bir taassup, bir dokunulmazlık yoktur. Onlar da bütün büyük şehir insanları gibi günahkârdır, bütün büyük şehir insanları gibi güzelliği aramaktadır, bütün büyük şehir insanları gibi tüketimin ve lüksün hayranıdır.



Sultanahmet Camii, meydanı ve dikilitaş

Osmanlı Sarayı, yani Topkapı Sarayı 18. yüzyılda önemli bir plastik değişiklik geçirmektedir. Artık 16. ve 17. yüzyılların muhteşem İznik çinileri yerini yeni bir sanata, doğrudan doğruya duvar resmine terk etmektedir. Bunlar bazen çok sevimli örneklerle, bazen de "*kitsch*" diyeceğimiz başarısız örneklerle ortadadır.

Bir cemiyet değişim içindedir ve değiştiği anda da ortaya her zaman başarılı örnekler koymaz. Ama şurası bir gerçektir ki 18. yüzyılın halkı da, yöneticisi de değişmektedir. Ordunun içinde değişiklikler başlamaktadır. Yeni zanaatlar, yeni dallar, mühendislik, tıb, veterinerlik orduya girmektedir. Hafif topçuluk dolayısıyla askerî nizam değişmektedir. Örnek olarak III. Selim'in inşa ettirdiği ünlü Selimiye Kışlası'nı gösterebiliriz.

Topkapı Sarayı binasından bile daha muhteşem ve büyük, askerî bir imparatorluğun ve askerî bir cemiyetin ifadesi. Barok asrın bundan daha güzel bir eserini, değil imparatorluk topraklarında, yurtdışında bile bulmanız zordur. Çünkü sadece büyük değil, güzeldir. 18. yüzyılın diplomasisi de değişmektedir.

Dünya ile birlikte yaşamak zorundasınız, kuralları bilmek zorundasınız. Artık bu imparatorlukta eskinin aksine alışılmadık diplomatlar görülür. Zaten 18. yüzyıl sonunda da Viyana ve Paris gibi merkezler başta olmak üzere yavaş yavaş daimî elçilikler açılmaya başlayacaktır. 18. yüzyılda Osmanlı taşrasında da önemli gelişmeler görülür.

Lale Devri dediğimiz dönem, insanların hayatına, konutlarına aksetmiştir. Hiçbir asırda 18. asır kadar güzel binalar, konaklar görülmez. Şehirler artık kendi hayatlarını kendileri idame etmeye başlar. Balkan şehirlerinde, Şam'da, Haleb'de, Trablusgarb'da, Trablusşam'da yerel yöneticiler kendilerince birtakım faaliyetlerde bulunur, yeni binalar yaparlar.

İşte Akkâ'daki Cezzar Ahmed Paşa Camii. İşte size Şam'daki Kasr el-Azm veya hanlar, işte Trablusşam'daki binalar, Cebel-i Lübnan'daki Dürzi emirlerinin Beytuddin ve Muhtara'daki sarayları, Haleb ve Şam'daki yenilikler, Musul'daki Kotalhalilzadeler'in yaptıkları… Anadolu'da bile, Yozgat gibi yerlerde Çapanoğulları'nın yaptırdıkları cami, hatta çok daha küçük kaza merkezlerinde, sempatik binalar. Rumeli'ye geçerseniz, Moskopol gibi, Saraybosna gibi birtakım şehirlerde, Vidin'de, Varna'da yeni mimarî eserler görürsünüz. Yanya güzelleşmektedir, İşkodra güzelleşmektedir, Kavala güzelleşmektedir. Ve bunları yapanların çoğu yerel yöneticilerdir.

Osmanlı taşrası da, başkentiyle birlikte hayatını ve zevkini değiştirmeye başlamıştır. Dil halka yönelmektedir, halk dili divan edebiyatının içine girmektedir, bu bir değişim asrıdır. Kaleme alınan seyahatnamelerde, hatta

Türkçenin güzelliğine vurulup Türkçe öğretmeye kalkan, *Jakob Nagy de Harsany* (Latince karşılıklı Türkçe konuşma dili rehberi kaleme almıştır) gibi Macarların yazdıkları Türkçe kitaplarında, *Franz Meninski* (Bugün de kullandığımız ünlü *Thesaurus Linguarum Orientalium*'u; Türkçe-Farsça-Arapça lûgatların Almanca-Lehçe-İtalyanca karşılıklarını ihtiva eder) gibi büyük alimlerin Türkçe kitaplarında bunları gözlemek mümkündü. 18. asır Türkçesi güzeldir. Kendi kendine âşıktır ve başkaları da ona âşık olmaktadır. Bunu unutmamalıyız. Balkanlar bu imparatorluğun etkisi ve kültürel yapısı içinde ayrı bir kimlik kazanmıştır. Bu, günümüzde daha iyi anlaşılıyor.

MİDHAT PAŞA VE YÖNETİMİ

Hiç şüphesiz ki Osmanlı Tanzimat asrının en önemli simalarından biri Midhat Paşa'dır. Aslında Midhat Paşa'yı Tanzimat Dönemi'nin ikinci kuşağına dahil etmek gerekir. Yaşı itibariyle ve mevkii itibariyle birinci grubun önderleri, hepimizin bildiği gibi, Mustafa Reşid Paşa, Ali ve Fuad Paşa'dır. Cevdet Paşa ile Midhat Paşa daha genç kuşağı teşkil ederler.

Bizim tarihimizde Tanzimat Dönemi'nin en önemli vasfı, kendisinden evvelki ve sonraki dönemlere göre üstün tarafı, ne selefi ne halefi olan grup dediğimiz Tanzimat grubunun en büyük özelliği, fikir ayrılıklarını, tavır ayrılıklarını, sosyal köken ayrılıklarını bir kenara koyup bir arada iş çıkarabilen bir grup olmasıdır. Bunlar çok önemli devlet adamlarıdır.

Ve itiraf etmek gerekir ki bu tip seçkin, birbiriyle geçinebilen ve iş çıkarabilen kadro ondan sonra da bir daha gelmemiştir. İttihat ve Terakki'de de olmamıştır. Cumhuriyet Dönemi'nin en büyük problemlerinden biri ise, geçirdiğimiz uzun harpler dolayısıyla maalesef insan noksanlığıdır. Dâhi bir önder çoğu zaman projelerini gerçekleştirecek kadrolardan yoksun kalmıştır. Tanzimat asrının bu insanları hiç şüphesiz ki Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılında başlayan 19. yüzyılda devam eden eğitim reformlarının geliştirdiği, ortaya koyduğu insanlardır. İçlerinde okumuş yazmış ailelerden gelenler olduğu gibi, fakir bir çarşı esnafından, kapıcıdan gelen Mehmed Emin Âli Paşa gibi büyük bir sadrazam, orta sınıf bir İstanbul ailesinden gelen Midhat Paşa ya da bugünkü Bulgaristan'ın Tuna boyunda, seçkin çiftlik sahibi bir aileden gelen Cevdet Paşa gibi isimler de vardır.

Midhat Paşa [Ahmed Şefik] 1822 yılında İstanbul'da doğdu. Tuna boyuna göç eden bir ulema ailesinden olduğu bilinmektedir. Genç yaşta kaleme intisap etti. Tanzimatçıların bir grubunun özelliği *regular* mektep tipli

olması, mektep eğitimi görmekten çok Bâbıâli kaleminde yetişmeleridir. Kalemde çırak olduğu zaman Ahmed'i diğer Ahmedler'den ayırmak için kendisine Midhat dendi. Benzer bir şekilde, Ahmed Cevdet Paşa'ya da medreseye girdiği zaman diğer Ahmedler'den ayırmak için Cevdet adı ilave edilmişti. Genç Midhat Bâbıâli'de kendi kendisini yetiştirmiştir. Hiç şüphesiz ki Mehmed Emin Ali Paşa, Reşid Paşa gibi büyük ekolün yanında onlar daha ikinci sırada gelirler.

O grubun mensuplardan birisi de Ziya Paşa'dır. Midhat Paşa'nın farkı, Osmanlı vilayet idaresinde normalin üstünde bir başarı göstermesidir. Böyle bir vali çok az bulunur. Nitekim Midhat Paşa için, 19. yüzyılda sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, bütün Avrupa'nın en büyük valisi demekte hiçbir beis yoktur. Ve birçok kaynak da bunda hemfikirdir. Zaten şöhreti gövde yapmıştır.

O dönemde Avrupa'da ün yapan bir başka vali daha vardı. Bu da sonradan Osmanlı İmparatorluğu'na gelecek, çok kötü bir diplomat olan İgnatief'dir. *General İgnatief* Doğu Sibirya'da fevkalade bir valilik yapmış ve şöhret sağlamıştır. Midhat Paşa'nın da Bulgaristan, o zamanki adıyla, Tuna Vilayeti'ndeki başarılı valiliğinden sonra maalesef bizim devlet teşkilatımızda merkeze gelmesi, Şura-yı Devlet nazırı olarak tayin edilmesi onun makus talihinin başlangıcı olmuştur.

Midhat Paşa, nezarette ve sadarette vilayetlerdeki parıltısını gösteremedi. Şansı yardım etmedi. Buna aldığı yanlış kararlar, belki yanlış kombinasyonların içine girmesi de neden oldu. Bir zamanlar birlikte çalışıp başarılı işler çıkardığı çalışma arkadaşlarıyla karşı cephelerde yer aldı. Ahmed Cevdet Paşa ile olan ilişkisi böyledir. Osmanlı 19. yüzyılının ünlü vilayet reformlarını birlikte yapan, 1864 Vilayet Nizamnamesi'ni birlikte hazırlayan bu adamlar nihayet o duruma geldiler ki, Yıldız Mahkemesi'nde birisi yargılayan, öbürü yargılanan oldu. Ve Midhat Paşa'nın kaderi 1882 yılında bir zindanda noktalandı.

Hâlâ münakaşalı olan bu ölümde, Paşa’nın katledildiği görülüyor. Vakıa, verilen idam cezası II. Abdülhamid tarafından müebbede, sürgüne çevrilmişti. Bu müebbet cezayı tenkit edenlerin başında da ünlü Gazi Osman Paşa gelmiştir. Hatta şöyle demiştir: “İdama hükmedilmesi ve bu hükmün de müebbede tebdil edilmemesi, Padişah’ın bile böyle bir hakkının olmaması gerekir.” Gerçekten de yakın tarihî müteârifeleri değiştirmekte bir hayli payı olan tarihçi Yılmaz Öztuna bu safhayı çok vurgulayarak kitaplarında ele alır.

Kimdir Midhat Paşa? Son asrın efsanesidir. Osmanlı coğrafyasına sayısız eserler bırakan ve imparatorluk hâkimiyetinin tarihî göstergelerinin bugüne kadar uzanmasını sağlayan bir büyük devlet adamı. 1864’te Vilayet Nizamnamesi çıkarıldığı zaman, yeni vilayet düzeninin pilot bölgesi olarak bugünkü Bulgaristan’ın kuzey kesimi seçildi. Burası aşağı yukarı Tırnova, Sofya, Rusçuk, Varna, Vidin gibi bölgeleri içermektedir. Tuna Vilayeti’nin merkezi bugünkü Rusçuk’tu. Tuna kıyısındaki bu şehir Tuna ticareti dolayısıyla öteden beri zenginleşen bir yerdi. Ama hiç şüphe yok ki Midhat Paşa’nın vilayeti sırasında fizikî görünümü bile üçe katlandı. Neo-Rönesans stilinde yapılmış muhteşem vilayet konağı adeta Rusya vilayetlerindeki vali konaklarına benzemektedir. Çünkü her ikisi de aynı mimari zevke göre yapılmıştı.

Bulgaristan’dan sonra Fırat’ta, ardından Şam’da birbiri peşi sıra yükselen Midhat Paşa Mektepleri parlak bir mimarînin örnekleridir. Tuna valiliği sırasında bu bölgede 3 bin km şose yol yapılmış, 1400’ü aşkın köprüyle Bulgaristan yani Tuna Vilayeti birbirine bağlanmıştır. 1853 Kırım Savaşı’ndan sonra Ruslar, gerek Kırım gerek Kafkasya’da yerli Türk halkı göçe zorlamaktaydılar. Göç eden perişan muhacir kitleler ancak Midhat Paşa’nın o bölgedeki valiliği sırasında yaptığı çalışmalar sayesinde rahat etmişlerdir.

Vilayetin Müslüman nüfusu üç misline katlanmıştır. Özellikle bugün Romanya'da kalan Mecidiye kazası, Rusçuk, Varna, Tırnova ve Vidin gibi yerlere yerleştirilen Rusya göçmenleriyle hem nüfus artmış hem de ziraî hayatta canlanma başlamıştır. Köylünün teşebbüs gücünü sağlamak için mal sandıklarını birleştirerek Ziraat Bankası'nı meydana getiren Midhat Paşa'dır. Ayrıca köylüyü aşırı borçlanmadan, tefecilerin elinde çektikleri zulümden kurtarmak için, Emniyet Sandığı'nı da oluşturmuştur. Bu anlamdaki kamu bankacılığının müteşebbisi ve öncüsü bizzat Midhat Paşa'dır.

Midhat Paşa bir şey daha yapmıştır. Rus ajanların ve Avusturya polisinin sivil polisi gibi Tuna Vilayeti'nde gizli siyasi polis teşkilatı kurmuştur. Bu anlamda imparatorluğumuzda gizli polis teşkilatını kuran da bizzat Midhat Paşa'dır. Ve hiç şüphesiz ki o bölgenin emniyeti bakımından çok mühim bir rol oynamıştır. Bunların yanısıra, kurduğu okullarla Bulgaristan'ın Müslüman halkı kadar Hıristiyanlarını bile maarifin ışığına açmıştır. Sıbyan mektebi dediğimiz ilkokullar ve rüşdiyeler Midhat Paşa maarifinin eseridir. Sadece okul açmakla da kalmaz Midhat Paşa. Bu topluma gazete de lazımdır.

Midhat Paşa 1865'te bir vilayet basımevi kurmuş ve gazete çıkartmaya başlamıştır. Bu matbaanın asıl önemli işi *Tuna* yahut *Duna* isimli Türkçe-Bulgarca vilayet gazetesini çıkartmak olmuştu. Tuna bizdeki ilk vilayet gazetesine örnektir. (Daha önce Mısır'da çıkan *Vekay-i Mısriyye*'yi bu anlamda ele alamayız.) Vakıâ daha evvel böyle bir gazetenin Sisam emareti dediğimiz özerk bir idaresi olan Samos Adası'nda da çıktığına dair evrak vardır. Fakat gazete henüz gün ışığına çıkmamıştır. Her halükârda *Tuna* bir örnek olmuştur ve Bulgar basın hayatındaki ilk Bulgarca gazete olmamasına rağmen çok önemli bir rol oynamıştır. Gazete haftada iki kez olmak üzere çıkmaya başlamıştır. 1877 Harbi'ne (93 Harbi) kadar aralıksız

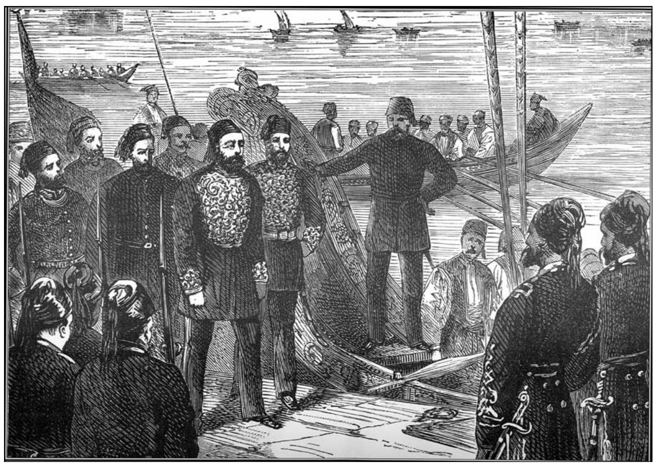
yayınlanmıştır. Ayrıca vilayet matbaasında Türk ve Bulgar nüfus için birçok kitap basılmıştır.

Midhat Paşa bu başarılı idareciliği Bağdat Vilayeti'nde de sürdürmüştür. Onun zamanında Bağdat, bugünkü Musul hariç Basra'yı da içerir hale gelmiştir ve Midhat Paşa bir operasyonla Kuveyt'i de aslında imparatorluğa bağlamıştır. Sadece kadı tayin etmekle kalmayıp es-Sabah ailesiyle anlaşarak Kuveyt'i kontrol altına almıştır. Rusçuk-Varna arasında yaptığı demiryolunun ve Tuna taşımacılığında Avusturya ile rekabet etmek için kurduğu nehir taşımacılığı şirketinin birer benzerini Bağdat'ta da kurmuştur. Fırat üzerindeki bu taşımacılığın bunun getirdiği kazanç, idarî ve askerî bakımdan sağladıkları tartışılmaya değecek önemdedir.

Bugün bu ülkelere gidenler 19. asırda yapılanlar sayesinde oralarda Osmanlı'nın mührünü görürler. Çok uzun yıllar memnun olmadıkları bir idare altında yaşamak zorunda kalan Bulgaristan'da yaşayan Türkler, sıkıntılı günlerinde, kültürel ve siyasî bunalım anlarında, Midhat Paşa'nın zamanını hatırlamışlar ve onların dilinde büyük valimizin zamanında yapılanlar bir düstur olmuştur. Okula gönderilmeyen çocuğa, "Vali Midhat Paşa devrinde böyle yaptık, kaybettik" veya okulda çalışmayan çocuğa "Midhat Paşa'nın zamanında da senin gibi haylazların yüzünden okullara gitmedik, okumadık" diye nasihatler çekilmiştir. Demek ki bu imparatorluğun yetiştirdiği en büyük idarî amirlerden biridir. Belki merkezdeki siyasî hayatında aynı başarıyı gösterememiş, başka türlü rüzgârlara kapılmış olabilir, ama devlet hayatında herkesin hakkını vermek gerekir.

Tabii ki Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl demek hem ziraatın geliştirilmesi hem de manüfaktür ve atölye teşviki demekti. Ziraat ekim yöntemleri çiftçi kredisiyle geliştiriliyor. Manüfaktür nasıl geliştirilecek? Köylerdeki dericilikle. Bu iş yeterli mi olur? Hayır. O yüzden faytonculuk ve arabacılık zirâî taşımaya yardım eder ve yapılan 3 bin km yolu

kullanacak bir manüfaktürü geliştirmek gerekir. İşte kurulan araba fabrikası buna yardımcı olmuştur ve 1293 felaketi dediğimiz 77-78 Rus Harbi'nden sonra göç etmek zorunda kalan perişan kitleler Anadolu'ya yerleştikleri zaman geliştirdikleri ziraatin yanında bu zanaatları da doğurabilmişlerdir. Nitekim taşıma arabacılığının, hatta demiryolu (cerr) atölyelerinin bu muhacir kitlelerinin yeni vatanında inkişaf etmesini de buna bağlamak gerekir.



Midhat Paşa'nın sürgün edilişi.

Midhat Paşa sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun değil, 19. asrın en büyük valisidir. Ne İngiltere ne Fransa, hiçbir ülke sömürgelerde de, kolonilerde de onun kadar iş yapan adil bir yönetici gösterebilir. O, imparatorluğu birbirine bağlayan yollarla coğrafî bütünlüğü sağlayan bir idareci olarak hayatımızdan geçmiştir. Bugünkü tarihyazıcıların bu konuyu önemle ele alması ve hakkını vermesi gerekir.

Midhat Paşa büyük bir anayasacı mıydı? Hayır. Onun anayasal romantizmini anayasa tarihçilerimizin önderi olan merhum hocamız *Tarık Zafer Tunaya* bizzat belirtir. Önerdiği layihayı gözden geçirmiş ve bu bir anayasa metni olamaz, demiştir. Orada bir ideal söz konusudur. Her şeyden evvel 1877 Rusya Savaşı gibi bir harbi önleyememiş, beynelmilel ilişkileri tayin edememiş bir kabinenin adamıdır. Avrupa'yı yanına alıp Rusya'ya

karşı çıkabilen Tanzimat'ın büyük diplomatlarının, Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Emin Âli Paşa gibi adamların yanında Midhat Paşa'ya diplomat demek, dünya siyasetini takip eden biri demek mümkün değildir. Ama şurası da bir gerçektir ki vatanperver namusu vardır. Taviz vermemiştir, harbe de taviz vermediği için girilmiştir. Zaten yeterince iktidar sahibi bir sadrazam değildir. Çünkü bürokrasinin hâkim olduğu bir dönemde bu mevkiye gelmiş değildi; askerî darbeden sonra sadrazam oldu. O bakımdan tarihî oluş içerisinde, merkezî hükümetteki Şura-yı Devlet nazırı ve sadrazam Midhat Paşa'yla Bağdat'ta, Şam'da, Tuna'da parlak valilikler yapan imparatorluğun ve tarihimizin büyük idarî amirini iki ayrı bahis olarak mütalaa etmek gerekir.

18. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU

18. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu için bir muammadır diyebiliriz. Muammadır, çünkü ne halkımızın tarihi okulda öğrenen geniş kesimi ne başka branşlarda çalışan aydınlarımızın hatta ne de meslekten tarihçilerin 18. yüzyılı anladıklarını söylemek mümkündür. Bu idraksizliğe ve problem karşısında çaresizliğe hepimiz dahiliz. 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu tarihi değişen dünyayı anlamadan anlaşılacak gibi değildir. Zira 18. yüzyılda Fransız tarihçilerden *Daniel Halevy*'in tabiriyle, "tarih hızlanmıştır". İnsanların yaklaşımındaki değişmeler, kitlelerin değişimi belki o kadar göze batmaz ama ilim akademilerinin, siyasetin, teknolojinin gelişmesi artık çok fazla dikkati çekmektedir. Hatta bu hıza baş döndürücü bile demek mümkündür.

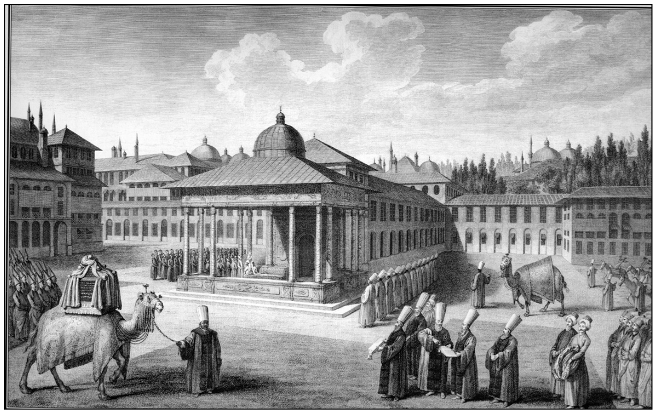
18. yüzyıl ortalarında Paris ilimler akademisinden *Emmanuel Mousnier*'nin yaptığı meşhur açıklama hepimizin hafızasında olmalıdır. Mousnier, "Avrupa değişen bir dünyadır ve bu değişiklik bilgi ve bilincimizdeki ilerlemenin sonucudur, Akademi nazarında dünyanın bütün diğer bölümleri bir atalet bir hareketsizlik halindedir," demektedir. Çok

açıktır ki 18. yüzyıl Avrupası artık bir gurur, bir kendini beğenmişlik içindedir ve bu beğenmişlik ne efsaneye, ne dine, ne de bir menkıbeye dayanır. Bu kibir, sözde bile kalsa doğrudan doğruya bilimsel bir temele oturtulmaktadır.

“Avrupa’nın haricindeki yerler atıldır, o ataletin adına tembellik diyebilirsiniz. Cehalet diyebilirsiniz, hatta ahmaklık diyebilirsiniz.” Bunu yazmaktan ve düşünmekten çekinmiyorlar. Avrupa ise çalışan, zeki, harekete geçmiş, ilimleri ve sanatları en alâsıyla yapan bir kıtadır. Hatta 18. yüzyıl Avrupası’nda cemiyet düzenini, siyasi rejimi beğenmeyen, tenkit eden başta Voltaire olmak üzere aydınlanma filozofları bile kendi toplumlarını insanlığın ulaştığı en son aşama olarak görmektedirler.

Örneğin Voltaire tenkite başladığı, Fransız monarşisinin değişmesi gerektiğini söylediği, anayasal rejimini beğenmediği Fransa’yı aslında 18. yüzyılın, dahası medeniyetin ve sanatın ulaştığı en son safha olarak selamlamaktadır. *XIV. Louis Asrı* adlı kitabında bu çok açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Hatta bu eserde tarih felsefesi terimi icat edilmiş, toplumların gelişme kuralları ve eğilimleri ortaya konmuştur. Medeniyet Yunan, Roma, Rönesans safhalarından geçmiş, XIV. Louis Fransası’na ulaşmıştır. Artık bütün milletler ve dünya bundan etkilenecektir. Ne kadar Hıristiyan’ca bir görüş. Hıristiyanlık yorumunda nasıl en son din, bize gönderilen bir Mesih ve onun tebliğ ettiği son mesaj söz konusuysa, bu örnekte de laik düşünceli bir adam nezdinde laik pozitivist medeniyetin herkese örnek olacak en son safha olarak kabul edildiği görülmektedir.

Ama bir asır sonra her yönüyle gelişen Japonya, 19. yüzyılla İslâm dünyasının değişmesine kesin adını koyan Türkiye ve gene 18. yüzyılda gelişme trendlerinden pek haberdar olmadıkları Rusya’nın gelişimi, mesela Rus edebiyatının, Rus matematiğinin hatta müziğinin kesinlikle Avrupa’yı sollamaya başladığı bir dünya bu insanları şaşırtacaktır.



Sürre alayının hareketi öncesinde tören.

18. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu, zannediyoruz ki realitenin kamçısını çok fena sırtında hissetmiştir. Uzun süren Avusturya harpleri, yani 1683 bozgunu sonrasında aşağı yukarı 16 yıl süren savaşların ardından 1699'da eskisinden çok farklı bir anlaşma düzeniyle karşı karşıya kalınmıştır. Bu sefer büyük bir Müslüman imparatorluğun dayattığı tek taraflı bir ahitname değil, eşitler arasındaki bir muahede düzeni söz konusudur. Yeni bir devletler hukuku anlayışıyla ve yenilgiyle oturduğumuz için pek eşit de sayılamayacağımız bir masada yeni bir beynelmilel anlaşma düzeni ortaya çıkmıştır. İnsanlar, askerlik düzenimizin artık eskisi gibi kusursuz ve münakaşasız bütün bir düzen olmadığını görmüşlerdir. Şu halde bunu yeniden kurmak lazımdır.

İlk ıslahat orduda başlamıştır. Orduda başlatılan ıslahat eski bir anlayışla yürütülemezdi. Çünkü karşımızda eski Avrupa orduları yoktu. Bunların topçu düzenleri değişmişti. Askere bakan cerrah ve hekimlerin düzeni değişmişti. Süvarinin düzeni değişmişti. Süvarinin hekimi diyebileceğimiz veterinerlik son derece gelişmeye başlamıştı. Ve daimileşen orduları besleyen idarî, malî mekanizmalar değişmeye başlamıştı.

Subay dediğiniz, artık eskisi gibi ordudaki talimle veya kendi başına yetişmeyle gelmiyordu. Nasıl ordu yani basit nefer her gün topluca talim görmek zorundaysa, subayların da ayrı bir eğitimden geçmeleri gerekiyordu

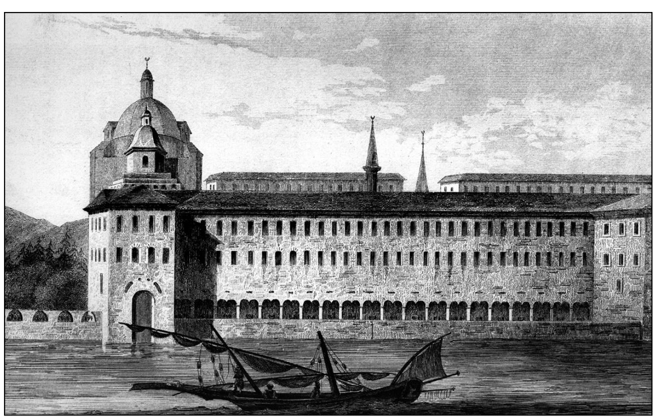
–ki biz buna yatkındık. Demek ki bir profesyonel subay sınıfı söz konusuydu. Bu bir mektep işiydi. Buna adım atmıştır Osmanlı ordusu.

Mühendishane-i Berri-i Hümayun ve ikincisi, Mühendishane-i Bahri-i Hümayun. Kara ve deniz mühendishaneleri. Bunlar bir anlamda bugünkü deniz ve kara harp okullarımızın kuruluş aşamalarını teşkil ederler. Ama burada asıl önemlisi mühendisliktir. O mühendisliğin getireceği yabancı dil ve o yabancı dildeki başka konular fikir hayatımızı yavaş yavaş sarmaya başlayacaktır.

18. yüzyılın Osmanlı aydını çok da meraklıdır. İçlerinde İtalyanca, Fransızca, hatta Latince ve Yunanca öğrenen bile vardı. Dünya ve Avrupa tarihlerini merak etmeye başlamışlardı. Neydi bu Avrupa? Bir kere ortaya yeni bir güç olarak İngiltere çıkmıştı. 17. yüzyıl boyunca Avrupa kıtasının pek de öyle ciddiye almadığı bu krallık, daha bir asır evvel Kraliçe Elizabeth devrinde İspanyol donanmasını yok edip denizcilikte Avrupa'nın en güçlü devletlerinden biri olan İspanya'yı yenilgiye uğratmıştı. Fakat doğrusu Fransa gibi parlak bir krallığın, Habsburglar gibi Almanya ve Avusturya'yı kontrol altında tutan bir memleketin pek dikkate almadığı bir İngiltere söz konusuydu. Ama şimdi İngiltere'deki eğitim dikkati çekmeye başlamıştı. Mesela Katolik Macaristan'ın Protestan kısmı olan Transilvanya'nın, yani Erdel'in bugün Romanya'da kalan kısmının aydınları, din adamları İngiltere'de okuyorlardı. İskoç misyonerleri Avrupa'nın ve Asya'nın birçok yerinde faaliyet gösteriyorlardı. Ama 18. yüzyılda İngiltere başka bir alem oldu. 1700'lerde bu memleketin başında Kraliçe Anne vardı. 17 kere hamile kalmıştı ama hiç çocuğu yoktu. Öldüğü zaman taht, yakın akrabası olan Hannover dükü George'a geçti ve o da I. George olarak İngiltere'nin başına geçti ama İngiltere'de pek oturduğu yoktu. Bir kere İngilizce'yi pek kıvıramadı. Nazırlarla yapılan toplantılardan sıkıldı. Yavaş yavaş toplantıyı l. Lord'a bırakmaya başladı. Bu makam zamanla "prime minister" [başbakan] haline dönüşecekti.

Walpole, İngiltere'nin güçlü başbakanı olmuştur. George'un oğlu II. George da aynı dertten muztaribti. Ne İngiltere'yi, ne İngilizce'yi, ne İngilizleri pek fazla benimsediği söylenebilir. O da vaktini Almanya'da, Hannover'de geçiriyordu. İşte bu ikisinin zamanında İngiliz sistemi değişmeye başladı.

Birçokları ise şu yorumu yapar: "Zaten değişen sistem kendine uygun adamları bulmuştu. Gittiler, 'Hannover Dükü I. George, kral sensin' dediler. O da kendini kral zannetti." Aslında asrın başındaki *settlement after settlement* dediğimiz; İngiliz anayasal sistemini baştanbaşa değiştiren ve hâkimlere kraliyet ve hükümet karşısında büyük bir hukukî bağımsızlık ve güvence veren sistem sayesinde İngiltere'de yargının bağımsızlığı ve hukukun üstünlüğü giderek yerleşiyordu. Fransız İhtilali'nin 100 sene sonra o kadar kan dökerek bile tam beceremediği bir sistem, İngiltere'de böylelikle oturmaya başlamıştı. İngiliz aristokrasisinin ve üstün sınıflarının en önem verdiği şey hukuktu. 100 sene sonra Doğu'dan ziyarete gelen bir Doğulu, kanunlarını bizim aksimize oturup kendileri yapıyorlar, halbuki bizimkisi Allah'tan gelmedir, demişti. Bunda ne bir özenti vardı ne de bir tenkit. İngiliz sisteminin basit bir tarifi yapılıyordu. Kanun demek hukuk demek. İngiltere'de daha çok bir usul meselesiydi ve ne kilise ne de tac ona karışabilirdi.



Tophane Kışlası.

Hukuk felsefesinin yayılmasından çok usul hukukunun pratik yönleri üzerinde durulmuştu. Hukuki üstünlüğün ve teminatın böyle geliştiği bir ülkede ziraat henüz büyük problemlerle karşı karşıyaydı. Lordlar, köylülerin yetiştireceği birtakım bitkilerle, birtakım tahılla beslenmektense, onları topraklarından sürmeyi ve hem et hem yün temin eden, bilhassa yünü çok para eden ve İngiliz tekstil sanayiini patlatacak olan hayvancılığı tercih ediyorlardı. *Enclosure movement* uygulamasıyla her taraf çitlerle çevrildi. Köylerinden kopan insanların yollarda açlıktan ölmeyenleri, sürünmek ve çekişmek için birtakım yeni endüstri merkezlerine yığıldılar. Buralarda İngiltere'nin iki dalı gelişti. Birisi tekstil-dokuma; ikincisi madenlerden çıkarılan demir cevherinin ormanları keserek işlenmesi. Avrupa'nın ilk demir köprüsü de burada yapıldı. Ve o köprünün etrafında gelişen madenci şehri *Iron Bridge* (Demir Köprü) adını aldı. Bu, hakiki bir demir köprüydü.

1700'lerde Britanya adalarının nüfusu 6 milyon kadar tahmin ediliyor. 1800'de 10,5 milyona yükselmişti. Tabii neredeyse ikiye katlanan bu nüfusun çok müreffeh, çok hür, çok eğitimli olduğunu söylemek mümkün değildir. Ama halk ne kadar cahilse, okumuş takımın seçkinleri de o derece eğitimliydi. Bu dönemin İngiliz aristokrasisi ve okumuşları hiç şüphesiz ki Avrupa'nın en renkli insanlarıydı ve bilgileriyle cihanı fethediyorlardı. Ancak iki misli artan nüfusa karşı tarımsal hasılat ancak yüzde elli artmıştı. Peki bu insanlar aç mı kalacaktı?

Ne beis var… Dörde katlanan denizaşırı ticaret, beşe katlanan fabrika üretimi İngiltere'nin zenginliğini sağlıyordu. Onlar yiyeceği dışarıdan almalıydı. Neresiydi o dışarısı? *Osmanlı İmparatorluğu*. O devrin bütün fermanları kaçak ticarete karşı çıkarılmıştır. Adalardan üzüm getiren gemilere, Dobruca'dan tahıl taşıyanlara, filanca yerden deri getirenlere yabancılara mal devretmemeleri emrediliyor. Ama yapılacak bir şey yok. İngiltere'nin yanında Avusturya henüz aç değildi. Zaten özellikle tekstil, dokuma, dericilik dalları ile büyüyen bir sanayii vardı. Onun da ihtiyacı

Balkanlar’dan sağlanıyordu. Bunlar yasak ticaretti. Sevk edilenler ticarete konu olmayacak stratejik mallardı.

Ama dinleyen kim? Kısa zamanda Balkanlar gelişmeye başladı. Çobanların, tarımcıların yaşadığı Bulgaristan’da, fakir Sırbistan’da zenginleşen bir tüccar sınıfı ortaya çıktı. Moskopol (Voskopoje), Filibe, Gabrovo gibi tahıldan, dericilikten zenginleşen ve hatta tekstil merkezine dönüşen yerler belirdi. Buralarda şehirler gelişti, okullar ve yetimhaneler açıldı. Manastırlar daha iyi beslenmeye başladı ve o beslenen manastırlar Bulgaristan’dan ta Yunanistan’a, Selanik civarında Aynaroz’a kadar yayıldı. Aynaroz’da Bulgar keşişlerin yaşadığı Hilander Manastırı’nda Bulgar Ulusçuluğunun babası sayılan *Paissij Hilandersky* 1762 yılında ilk Bulgar Tarihi’ni yazdı. Bu tarihte, “Ey Bulgarlar! Uyanın, kendinize gelin, şanlı geçmişinizi anlayın” diyordu.

Anlaşılan Rönesans’tan beri gelişen Hellen-Yunan milliyetçiliğine karşı Bulgar milliyetçiliği kilise saflarında yeşermeye başlamıştı. Milli benliği ve tarihi hakkında pek fazla malûmatı olmayan Bulgaristan zenginleri ve halk tabakası bir asır içinde eğitilecek, Bulgar milliyetçiliği gelişecekti.

Türk savaşlarından sonra Akdeniz’e ve Adriyatik’e inen, Trieste ve Rijeka gibi yerlerde limanlar kuran Avusturya, Akdeniz ticaretini genişletti. O kadar ki artık Avusturya tebaası olan Toscana Dükalığı ahalisi, Avusturya pasaportuyla Haleb, Şam, Trablusşam, Trablusgarp gibi şehirlere yerleşecekler ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Avusturyalıların ticaret ağı gelişecekti.

18. YÜZYIL AVRUPASI'NDA DEĞİŞEN DEVLETLER DENGESİ

18. yüzyılın Akdeniz dünyası ve Avrupa devletler dengesi bir hayli değişmiştir. Avusturya ve Almanya İmparatorluğu dediğimiz bölge bilhassa Türklerin fetih devrimi ve 1683-1699 arasındaki gerilemesinden sonra bugünkü Macaristan'ı, Erdel'i, Slovakya'yı ve Adriyatik'e kadar olan kısmı sınırlarına katmıştır. Buralarda manüfaktürün geliştiğini görürüz. Hollanda, Almanya ve İngiltere'den gelen yatırımcılar, müteşebbisler yeni sanayi ve manüfaktür dalları kurmaktadırlar ve Avusturya Akdeniz ticaretine katılmaktadır. Dahası var, Avusturya veraset yoluyla Toscana Büyük Dükalığı'nı eline geçirmiştir.

Toscana Büyük Dükalığı demek, hepimizin bildiği bütün haşmeti, zerafeti ve inceliğiyle birlikte, Floransa'nın sanatları, dokumaları, müteşebbis sınıfı, tüccarları demektir. Bunların Avusturya tebaası olduğunu tasavvur edelim. İktisadî hayatta en büyük zenginlik nitelikli emektir ve onun daha kapsamlı, kârlı çalışanı da teşebbüs demektir.

Nitekim Avusturya 1727'de korsanlık faaliyetlerini önlemeye yönelik seyrüsefain, yani gemi ticaret ve ulaşım anlaşmalarıyla, ayrıca bir konsolosluklar ağının teşekkülüyle birlikte *Garb ocakları* diye bilinen Cezayir, Tunus ve bugün Libya dediğimiz Trablusgarb bölgesinde ve Doğu Akdeniz'de ticarete açılmıştır. Yoksa bu anlaşmalara gelinceye kadar, korsanlık devletlerin desteğinde gerçekleştirilen resmî bir faaliyetti. Demek ki 1727'den itibaren Avusturya Akdeniz'in bu bölgesindeki ticarete açılmıştır.

Öte taraftan bugünkü Bulgaristan ve Makedonya taraflarında, yani bütün Tuna mansabında, Eflak beyliğinde de aynı şekilde ticarî bağlarını kurmuştur. Birdenbire Bulgaristan'ın iktisadi hayatı içinde mesela abacılık ya da hammadde dokumacılığı gelişmekte, dericilik gibi dallar inkişaf

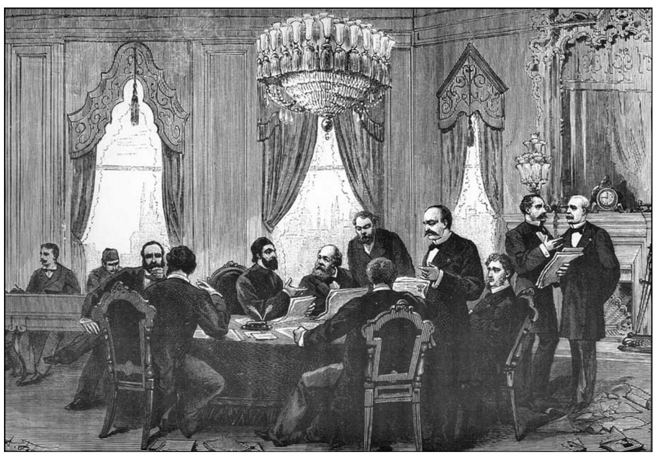
etmektedir. O kadar ki Bulgar milli tarihçileri 18. yüzyılı belki biraz abartmayla da olsa ülkelerinin Rönesansı diye adlandırmaktadırlar. Hakikaten şehirlerde hayat gelişmektedir. Kırsal alanlarda çiftlikler teşekkül etmektedir. Çok ilginçtir bu çiftliklerin ve bu zenginliğin yarattığı yeni bir siyasî yapılanma ortaya çıkmaktadır.

Mesela Pazvantoğlu, Vidin'de ortaya çıkmıştır. Bu yerel beylerin çoğu eski Osmanlı asker, kapıkulu ve yöneticilerdir. Buralarda eski Türk idaresi mevcuttur. Osmanlı idaresinin sancak beyleri tarafından veya sancak beylerinin, valilerin yanındaki kul sınıfı dediğimiz levent ve yeniçerilerin içinden çıkma komutanlar tarafından örgütlenmiş kuvvetlerle bu vilayetlerin, bu livaların yönetimini mütesellim olarak ele geçirenlerin kurduğu yeni bir düzen söz konusudur. Çoğu zaman tarihimizde bunu bir başıbozukluk dönemi diye okuruz. Halbuki doğru değildir.

Viyana Kuşatması'ndan sonra devletin eski asayişi, müdafaa düzeni sarsılmıştır. Bu boşluğu doldurmak için merkezin müdahalesi gecikmekte veya acemice kalmaktadır. O zaman âyan sınıfından gelme birtakım yerel komutanlar mütesellim olarak, İngilizce tabiriyle *custody protector* olarak ortaya çıkmaktadır. Eski paşaların kul takımının, muhafızlarının içinden çıkma ve yerel politikacılar da diyebileceğimiz bu becerikli kimseler yerel yönetimi bir şekilde ele geçirmektedir. Bu gibi ailelerin sayısı çoktur. Anadolu'dan gitme "at ağası", Suriye'de meşhur Attasi ailesi olmuştur. Hatta Mersin'den çıkma bir Hıristiyan ailesi olan Sursuklar, bu yeni gelişen bölgelerde mesela Cebel-i Lübnan'da büyük araziler satın almakta, para ticaretiyle zenginleşmekte ve o ülkenin tarihinde yerini almaktadır.

Daha sonraları II. Mahmud devrinde Yanya Paşası Tepedelenli'nin –ki tamamıyla Anadolu'dan gitme bir gençtir– oradaki Arnavut, Rum, Türk mahallî kuvvetleri biraraya getirerek Yanya ve civarında adeta hükümranlığını ilan ettiğini görürüz. Bu nasıl oluyor? Kuru zorbalıkla mı? Hayır. Bir yerde asayişi sağlıyor. En mühim şey insanların güven içinde

yaşamasıdır. İkincisi, vergi alıyor. Bu vergiler belki çok hafif değil ama belirgin. Herkes ne verdiğini, vereceğini biliyor. Üçüncüsü, gerekli bayındırlık eserleri, yollar, köprüler yapılıyor. Merkezî hükümetin çoktan beri ihmal ettiği şeyler tamamlanıyor. Camiymiş, imaretmiş, çökük haldeki medresenin tamiriymiş, buradaki softaların giderlerinin karşılanmasıymış, bütün bunlar yapılıyor. Sadece Müslümanlar için değil, Hıristiyanlar için de manastırların güvenliğinin sağlanması, muafiyetlerine hürmet edilmesi, hatta ihtiyaç varsa tamirat yapılması gibi işler görülüyor. İşte bütün bunların sonucunda, Rumeli'de adem-i merkeziyetçi, merkezin iktidarından kaçan yeni gelişmeler göze çarpıyor, hiç şüphesiz ki bunlar 19. asırda II. Mahmut devrinde sona erecektir.



İstanbul Konferansı'nda bir oturum.

Ama bunlar, 18. asır için önemli gelişmelerdir. Dahası vergileri toplayanların kendi başlarına hareket etmeleri önlenmiş oluyor. Ve bir nevi malî belirlilik dönemine giriliyor. Fransa'da 17. asırda, özellikle Kardinal Richelieu zamanında bir malî merkeziyetçilik ortaya çıkmış ve öncül bütçe tertiplenmişti. Buna benzer bir gelişme oluyor. Bu Osmanlı maliyesinde önemli bir değişikliktir. Henüz ne olduğunu tam bilmiyoruz. Ama şunu söylemek gerekir ki, başta Mehmet Genç üstadımız olmak üzere, Yavuz

Cezar gibi, Murat Çizakça gibi arkadaşların araştırmalarıyla bu malî dönem aydınlanmaktadır.

İmparatorluğun eski malî yapısı değişmektedir. 19. yüzyılda bir tür malî adem-i merkeziyetçilik sistemi gelmektedir. Merkezden kopukluk giderilecek ve sonra maliyede merkezileşme süreci başlayacaktır. Tabii bu çok uzun sürmüş, hatta gelişimi günümüze kadar devam etmiştir. Türkiye maliyesinin tam modern anlamda merkezileşmesi, vergi matrahının, nereye vergi konacağının tespiti, vergilerin toplanma işinin düzgün ve sabit kalemler halinde devam etmesi gibi bir sürece henüz girilmiştir.

Bir yandan da Akdeniz ticareti hem ülkedeki hammadde kaynaklarına girmekte, hem de yarı mamul maddeyi de çekmektedir. Artık güherçile bir tür temizleme işleminden geçirilerek, işlenerek yollanıyor. Bazı stratejik maddelerin satışı yasak olmasına rağmen buna uyulmuyor. Nüfusu iki misli arttığı halde gıda üretimi hemen hemen sabit kalan Britanya adalarının buralardan geçineceğine, tahılını meyvesini buradan götüreceğine hiç şüphe yoktur. Derece derece Hollanda, hatta Fransa gibi ülkeler için de bu söz konusudur.

Tabii o zaman bu kaçak ticaretle zenginleşen yerel insanlar göze çarpar. Bu durum imparatorluğun hemen bütün eyaletlerinde görülür. Ama onun yanı sıra artık Batı'ya yarı mamul maddeler yollayanlar da vardır. Bulgaristan aba üretimi ile zenginleşir. Eflak'tan kereste ihraç edilir. Sırbistan'dan yine aynı şekilde yün dokunarak gönderilir. Anadolu'da da bu böyledir. Artık tiftik kumaşı soflar değil, ama tiftik yünü ihraç edilir. Karadeniz kıyılarından gider, Akdeniz kıyılarından gider. Cebel-i Lübnan'da ipek dokuyan manüfaktür merkezleri ortaya çıkar. Şam'da, Haleb'de Avusturya tebaası İtalyanlar görüyoruz. Bunlar ne yapıyorlar? Mamulâtı toplayıp götürüyorlar. İzmir'de zenginleşen bir Levanten sınıfı var. Bunların çoğu İtalyan, Fransız, Hollanda asıllı. Önceleri aralarında İtalyanca konuşurken sonra Fransızca'ya dökmüşlerdir. Ege adalarındaki

Rumlar fakir adalarını bırakarak bu zengin bölgeye göç etmeye başlamışlardır.

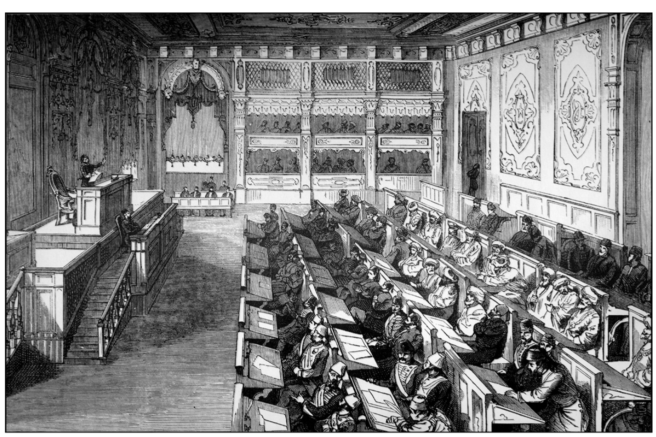
Yani Ege bölgesinin Hellen nüfusu bazılarının zannettiği gibi Büyük İskender ve Perikles devrinden kalma değildir. Bunlar doğrudan doğruya bugünkü Yunan adaları dediğimiz Ege adalarından göçüp gelen fakir köylülerdir ki çok gayretli ve çalışkandırlar. Onları çeken bereketli toprak sayesinde zenginleşmektedirler. Bu bir iç göçtür. İç göçle Kıta'nın Yunan adetleri ve ulusçuluğunu da birlikte getirmişler; İzmir Hellenleri İstanbul gibi değil, daha koyu Hellen miliyetçisiydiler...

İmparatorluğun içinde olan bir göçtür. İdare için problem değildir. Şimdi bu zenginliklerle yeni merkezler ortaya çıkmaya başlamaktadır ve 18. yüzyıldaki bu zenginleşme yerel güçleri beslemektedir. Her yerde birtakım aileler göze çarpmaktadır: Musul'da Kotalhalilzadeler; Suriye'de Attasiler; Rumeli'de Pazvantoğlu. Yerel hanedanlar da ortaya çıkmaktadır. Öyledir ki, nihayet III. Selim'i desteklemek ve IV. Mustafa'yı devirmek üzere Alemdar Mustafa Paşa adlı bir âyan etrafına başka âyanların da ordularını toplayarak İstanbul'a yürür. IV. Mustafa'nın tahttan indirilip III. Selim'in tekrar tahta çıkarılması söz konusu iken, IV. Mustafa amcazadesi III. Selim'i o anda ortadan kaldırmış, hatta Şehzade Mahmud'u da öldürtmek üzereyken, harem kadınlarının savunması sayesinde şans eseri kurtulmuş ve Osmanlı hanedanının kalan son vârisi II. Mahmud olarak tahta geçmiştir.

Bazı anayasacılarımız kolay benzetmelerle adeta 1215 İngilteresi'ndeki *Magna Carta* olayıyla 1809 *Sened-i İttifakını* mukayese ederler. Oysa 1800'lerin başında Rumeli'de merkezle çokça yapılan sözlü veya yazılı ittifakların bir benzeri, bir devamı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat artık bıçak kemiğe dayanmıştır. Osmanlı bu tip yerelliği, yerinden yöneticiliği kabul edemez. Nitekim yıllarca senetin II. Mahmud tarafından arşivden yok edildiği konuşulmuştur ama Prof. Dr. Ali Akyıldız, senetin tam metnini "Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme' isimli kitabında yayınlamıştır.

Çevdet Paşa “Tarihi”nde de bu metin vardır. Bu hadisenin ardından önce Alemdar Mustafa Paşa’nın yeniçeri isyanıyla yok edilmesine göz yumulmuş ve o iş bittikten sonra bu sefer yeniçerilerin üzerine yürünmüş, Yeniçeri Ocağı ortadan kaldırılmıştır. Ve Anadolu’da müthiş bir operasyon zinciri ile Yozgat’ta Çapanoğlu, Rumeli’de Pazvantoğlu, Tepedelenli Ali Paşa gibi sayısız âyan devletin otoritesine teslim olmuştur. Teslim alınamayan tek adam, galiba gene Anadolu kökenli olup da biraz yanlış bir şekilde sonraki mekânıyla adlandırılan Kavalalı Mehmed Ali Paşa’dır. Mısır gibi zengin teşkilatlı bir ülkenin başına yerleşmiş ve kafa tutan bir vali olmuştur.

Nedir bu 18. yüzyıl dünyası? 18. yüzyıl dünyasında İtalya artık tarihi görevini çoktan tamamlamıştır. Şurası bir gerçektir: Venedik ve Cenova’nın hâkimiyetini yok eden Türk ilerlemesidir. Fatih Sultan Mehmed gibi bir cihangirin kurduğu imparatorluk kısa zamanda Balkan sınırlarını aşmış, Bosna’yı kapsamış, bugünkü Romanya’ya, Eflak ve Boğdan’a sıçramış, diğer taraftan Pontus İmparatorluğu ortadan kaldırılıp Kırım ele geçirilerek Karadeniz hâkimiyeti tesis edilmiş ve ardından da Kanunî’nin Rodos fethiyle Akdeniz’deki Venedik-Cenova hâkimiyeti önemli darbeler yemiştir.



Osmanlı parlamentosu.

16. asırda Kıbrıs'ın düşmesi, 17. asırda Girit'in Venedik'ten alınmasıyla İtalya'nın bu parlak deniz cumhuriyetleri ömürlerini tamamlamışlardır. 18. asırda bu eski parlak devletlerden, yani Toscana'dan, Cenova'dan, Venedik'ten geriye sadece adları, sanatları ve kültürleri kalmıştır. Artık vatanlarında ekmek bulamayan insanlar Avrupa'nın içlerine dağılmışlardır. Giacomo Casanova'nın, hepimizin çapkınlıklarıyla tanıdığımız bu Venediklinin asıl işi bile bu durumu ifade etmektedir: Casanova, Bohemya'da bir dükün şatosunda kütüphanecidir.

18. asrın İtalyan bestecisi, istediği kadar ünlü olsun, ekmeğini vatanında değil Avrupa içlerinde, Viyana'da bulur. İşte size ünlü *Antonio Salieri*. Aslında Mozart'ın hayat hikayesinin anlatıldığı “Amadeus” filmindeki kadar günahkâr ve çamur atılacak biri değildi. Viyana'yı Viyana yapan ustalardan biriydi. Musiki tarihçileri Viyana'nın bu tip İtalyan ustalar sayesinde bir musiki merkezi olduğunu teslim ediyorlar. Mesela *Beethoven* şehre, ancak Viyana Viyana olduktan sonra gelenlerdendir; yoksa Viyana'yı Viyana yapanlardan değildir. Bu dönemde İspanya da eski İspanya değildir. Akdeniz'de az gelişmiş, çöken bir imparatorluğu temsil etmektedir. Ve bu yönü ile de Osmanlı İmparatorluğu'na çok paralel bir görünümü vardır.

Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail arasındaki Safevi döneminde olan savaşlardan sonra İran, 18. yüzyılda belini doğrultamamıştır. Asıl önemli özelliği merkeziyetçi askerî ve bürokratik yapıya geçememesidir. Gene bir Türk imparatorluğu olan Afşar hanedanının kurucusu Nadir Şah döneminde Afganistan ve Hindistan'a kadar uzanmış ve hatta orada kısa bir hâkimiyet kurmuşsa da imparatorluğun bu yapısı devam eder. Bu hâkimiyetin sembollerinden biri bugün Topkapı Sarayı'nın hazinesinde bulunan ve Şah İsmail tahtı diye tanıtılan güzel eserdir. Oysa yağmalanan Hindistan'dan ganimet diye alınan ve sonraki yıllarda Osmanlı tahtına diplomatik hediye olarak gönderilen bu tahtın Şah İsmail'le alakası yoktur. 18. yüzyılın İranı bir Hint ve İran karışımıdır. Sanatlar zirvesindedir. Şairler en kalabalık

zamanındadır. Ama artık eski güçleri yoktur. Ayrıca modern dünyaya uyamamanın bütün görünümleri de mevcuttur.

Osmanlı Türkiyesi ise aksine birtakım sanatları İran'dan almaktadır. Osmanlı başkentini Fransa'nın bahçe mimarları, İtalya'nın barok zevki, hatta Latince, Yunanca bilgileriyle Dimitri Kantimir gibi entelektüellerin merkezdekilerle bir araya gelmesi süslemektedir. Kısacası 18. yüzyıl, merkezîleşen, modernleşen, teknolojisi büyüyen Avrupa'ya uyum sağlamaya başlayan bir Osmanlı'nın tarihidir. Bizim mektep kitaplarımızda anlatılan çöküntüye gelince, evet sınırlar gerilemekte, ama öte yandan cemiyet kendisini yenilemektedir. Ve doludizgin değilse de, ayakta kalmak bilinciyle 19. asra yürüyen ve ileride de dünyaya intibak edebilecek bir milletin ve tarihinin hazırlık safhası söz konusudur.

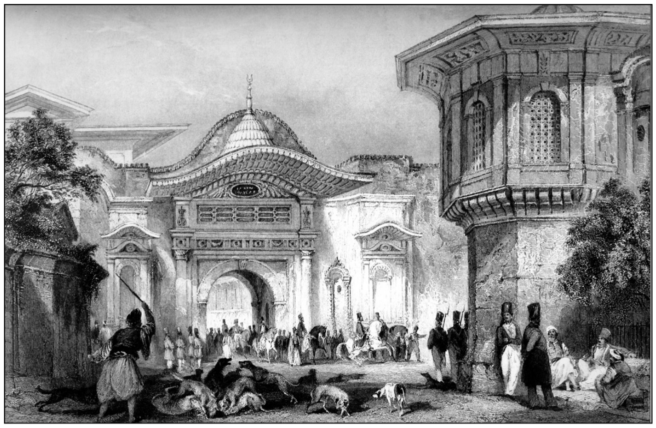
OSMANLI'DA HUKUK SİSTEMİ

Hiç şüphesiz dünya hukuk tarihinin en önemli sorunsallarından biri, Türklerin geçirdiği hukuk reformlarıdır. Hukuk reformu diyoruz, aslında yeryüzündeki her toplum hukuk sistemini ve kurallarını zamandan zamana değiştirir. Bu değişiklik kaçınılmazdır. Ama Türkler kadar hukuk sistemlerini, hukuk metinlerini, hukuk uygulamalarını bilinçli olarak değiştiren cemiyet pek azdır.

Sözünü ettiğimiz değişimin adı da maalesef yanlış konmaktadır. Genellikle İslam hukuk sistemi'nden Avrupa hukuk sistemi'ne sanki genellikle birkaç yılın içinde bütün bir hukukî uygulamayı ve mirası bir tarafa koyup ötekine geçmişiz gibi bir intibaa vardır.

Dahası bunun *grotesk* diyebileceğimiz tarihî betimlemeleri görülür. Yani Türk toplumu anında ve de bir gece içinde birbirine tamamen zıt iki dünyanın birinden öbürüne geçmiş gibidir. Bunların hakikatle bağdaşır yanı yoktur; çünkü Osmanlı toplumu dinamik bir toplumdur. Kendine özgü şartlar içinde yaşamaktadır. İslam dinine ve medeniyetine girdiği zaman

Türk toplumunun kendine özgü davranışları, kendine özgü bir hukuk sistemi vardır.



Bab-ı Ali. *Thomas Allom.*

Kaldı ki İslam'ın bile Ortadoğu toplumları ile karşılaşması esnasında çok önemli yeni ictihadlar ortaya çıkmıştır ve eski imparatorluklardan en azından arazi, vergi sistemi, maliye idaresi yönünde çok önemli müesseseler ve prensipler alınmıştır. Zaten İslam hukukunun ilginçliği de bu gibi ictihadlara cevap vermesi, İslam inançlarına ters düşülmediği takdirde bu tip başarılı uygulamaları kabul etmesidir. Osmanlı toplumunun *klasik devir* diyebileceğimiz 19. yüzyıla kadar olan döneminde hiç şüphesiz ki aile hukuku, yani nikâh, miras taksimi, veraset ve evlilik, boşanma gibi konularda İslam hukuk prensipleri yürürlükte kalmıştır.

Bu prensipler üzerindeki renklilikler en azından caridir. Zaman zaman büyük İslam hukukçuları'nın koyduğu ictihadlara ters uygulamalar da, doğrusu görülmektedir. Mesela, evlilikten önce alınan *başlık* veya *namzet akçesi* gibi paraların İslam hukukunun mehir hükümleri ile alakası yoktur. Ama bunlar kuvvetli bir eski anane olduğu için ortadan kaldırılamamış ve bir nevi uzlaşma yoluna gidilmiştir. Ceza hukuku alanındaki İslam hükümlerinde de bir yumuşama görülmektedir. Nitekim Osmanlı ceza hukukunda siyaset veya idam gibi cezalar çok sık verilmez. Diyet, tazminat

gibi çözümlere sapılır. Bunlarda doğrusu üniversal bir uygulama, uzlaşma çabası görülmektedir.

İnancın ve İslam cemiyetinin esas unsurlarıyla çatışma olmadığı takdirde buna da cevap verilmiştir. Gene böyle bir cemiyette hiç şüphesiz gayrimüslim zümrelerin de kendi hukukî müesseseleri, kendi hayat tarzları ile devam etmeleri mümkündür. Rum Ortodoksların hukuk tarihinde geç Roma dönemi veya '*Turkokratia*' denen dönem, Geç Roma Hukuku prensipleriyle, kurumlarıyla devam etmekte, bilhassa aileye ilişkin konularda bunlar tatbik edilmektedir. Gene aynı şekilde Musevi toplumu da hayatını kendi Tevrat, Talmud ve bunlardan çıkma içtihatlar, Mişna ve Halaka gibi hukuk sistemleri üzerinde sürdürmektedir.

Klâsik Osmanlı devrinde yargı adamlarını, yani silk-i kazâ dediğimiz grubu yetiştiren medreselerin müfredatı, teşkilâtı az çok malûmdur ve bizatihi Osmanlı yargı teşkilâtı, klâsik devirden beri İslam devletleri içinde en mükemmeli, en kaideye bağlı olarak gelişenidir. Şüphesiz 14–18. yüzyıllardaki kaza (yargı) silki ve teşkilâtının 19. asırda önemli bir değişme geçirdiği ve 20. yüzyılda bu değişikliğin radikal bir biçimde hukuk devrimi olarak adının konulduğu malûmdur.

Şimdi 19. asra dönüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu sanayileşen ve dünya ticaretinin yayıldığı, ülkeleri, kıtaları iç içe getirdiği bir dönemin ortasındadır. O halen kocaman bir Akdeniz imparatorluğudur. Dış dünya ile ilişkileri sadece harp ve diplomasi konusunda değildir. Ticaret de yapmaktadır. Hatta artık bir nevi yabancı yatırım diyebileceğimiz, birtakım yabancı tüccarların gelip yerleşip iş gördükleri bir devlet konumundadır.

Bu topraklarda 19. yüzyılda her şeyden evvel yeni bir askerî nizama geçilmektedir. Dahilî ordular kurulmaktadır. Dahilî orduları besleyebilmek için yeni bir malî sisteme geçilmektedir. Bu sistem merkeziyetçi devlet yapısı dediğimiz; devletin varidatının, yani gelirlerinin ve masarifatının,

yani giderlerinin aynı elden yönetildiği bir modern malî sistemi gerektirmekte ve bu da yeni bir idarî yapıyı, yeni bir memur sınıfını, yeni bir memurin ceza, disiplin ve taltif sistemini beraberinde getirmektedir.

Şu halde idare hukuku dediğimiz sahada Avrupa hukukunu yer yer takip etmemiz gerekir, tabiî ki bu onu körü körüne takip ettiğimiz anlamına gelmez. Mesela yargılama usulü konusundaki yenilikler Fransa örneğini takip etmektedir; çünkü kıta Avrupası'nın parlak devleti Fransa, Osmanlı Devleti'nin eski sistemine de en yakın olan devlettir. Bu körü körüne bir Fransız takibi değildir. Bir yanlışı daha düzeltelim, "Osmanlı İmparatorluğu Fransa'yı takip etmiştir" demek toptancı ve yüzeysel bir hükümdür. Osmanlı İmparatorluğu'nda İtfaiye nizamnamesi çıkartılırken bile birçok Avrupa ülkesine ait mevzuat çevrilir, komisyonların önüne konur, tartışılır, uzlaşmacı bir metin çıkarılır.

En önemli müessesemiz *1876 Anayasası*; yani *93 Kanun-i Esasisi* bile bazılarının tekrarladığı gibi ne Belçika'dan ne de Fransa'dan alınmadır. Kurumlarına da baktığınız zaman birçok Avrupa ve Avrasya metninin tetkik edildiğini ve Osmanlı ağırlığıyla daha doğrusu Hamidiye devri vezirinin ağırlığıyla ortaya hepsini uzlaştıran bir metnin çıkarıldığını görürüz.

Mesela memur sınıfının durumu ele alınıyor ve çalışma hayatı kanunla düzenleniyor. Avrupa ceza kanunları memurlar için getiriliyor ve zamanla yayılıyor. Avrupa ticaret hayatı dolayısıyla Fransız Ticaret Kanunu 1860'larda *Ticaret-i Bahriye* dediğimiz Deniz Ticaret Kanunnamesi ve 1850'lerde de *Ticaret Usul-ı Muhakematı* çıkıyor. Ticaret mahkemeleri karmadır, herkes tayin edilebilir. Onun için üyeler de muhtelif dindendir ve ona göre yürütülür. Asıl önemlisi Sultan Abdülhamid devrinde daha evvel kısmen uygulanan bir kuruma geçiliyor: Muhtelit mahkemeler... Ağır Ceza'da, Ticaret mahkemeleri'nde bu sistem uygulanıyor ve giderek savcılık, avukatlık ve noterlik gibi müesseseler ortaya çıkıyor.

Bunlar İslam hukukundaki tek hâkim, tek mahkeme ve her türlü kayıt ve yedd-i eminliğin mahkemenin elinde olması prensibine aykırıdır. Bu sistemde noterlik, kayyumluk gibi sistemler, müesseseler tıpkı Avrupa'da olduğu gibi mahkemeye yardımcıdır. Avukatlık ve savcılık, yargıcın iki tarafında adaletin tecellisi için vazgeçilmez, hem birbirinden ayrılmaz hem de müstakil kurumlardır. Hiç şüphesiz ki bu durum İslam hukukunun monist, tekçi yargılama prensibine aykırıdır. 1876 Anayasası bizatihi bir Osmanlı temasından vazgeçmektedir:

Millet-i müslime ve gayrimüslim ayrımından vazgeçilmektedir. Bu çok önemli bir atılımdır. Esasen 1861 ve 1865 yılları arasında önce Rum milleti, ardından Ermeni milleti, yani Ermeni Gregoryen kesimi için ve nihayet Musevi milleti için nizamnameler çıkartılmıştır. Ruhanî liderlerin yanında laik cemaat ileri gelenlerinin de katılacağı millet meclisleri teşkili ile bu cemaat işlerinin bir nevi laikleşmesi sağlanmıştır. Aslında böyle bir ad konmamıştır, böyle bir amaç da yoktur.

Ama hayatın kendisi, bazı işlerin yapılmasını istiyorsak devlete yardım edecek bu cemaat organlarının böylesine karma biçimde kurulması gerekmiştir. Unutmayın, bizatihi Osmanlı Vatandaşlık Kanunu diyebileceğimiz "*Tabiiyet-i Osmaniye*" doğrudan doğruya Osmanlı vatandaşlığını düzenler. Buna göre Osmanlı tebaasından olan insanlar, eğer kadın ise gayri-Osmanlı biri ile evlenemez. Çok ilginçtir bu. Bu gibi evliliklerin son zamana kadar problem yarattığı biliniyor.

Yani buradaki bir İstanbul Rumunun Adalar'da ve Pelepones'te Yunan Devleti'nin tebaası olan bir Yunanlı ile bir Hellen ile evliliği hukukî bakımdan problem yaratmaktadır. Ama bazı müesseselerimiz itibariyle yaygın bir medeni hukuk uygulamasına başladığımız söylenebilir.

Büyük sadrazamımız Mehmed Emin Âli Paşa, bilhassa Girit'teki ayaklanmalar sırasında, Fransız Kanun-ı Medenisi'nin yani *le Code Civil*'in

kabulüyle Osmanlı İmparatorluğu ile muhtelif kompartımanlar arasında barışın sağlanacağı fikrini ortaya atmıştır. Unutmayalım modernleşme hareketleri, modernleşme akımları ve Osmanlı modernleşmesini yürüten insanların ne Rusya'dakinden ne Japonya'dakinden daha aşağı kalır bir tarafları yoktur ve yanlış bir yöntem de uygulamazlar. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik çatışmalar vardır ve bu etnik çatışmalar imparatorluğun hızını kesmekte, doğru da olsa yapılan bütün hareketleri törpülemekte, aşındırmaktadır. Onun için Ali Paşa sorunun çözümünü aslında isabetli olarak, ortak bir *Medeni Kanun*'un kabulünde görmüştür. Diğer grup; yani Ahmet Cevdet Paşa grubu ise, böyle bir standartın çok erken olduğunu ve ortalığı daha fazla karıştıracağını söylüyordu.

Neticede bir uzlaşmacılığa varıldı, ortaya "*Mecelle*" kondu. Altı yıllık bir çalışma, hukukî bakımdan zamanına göre bir şaheser ve ilk defadır ki bu konuların kalifiye edildiği bir İslamî hukuk faaliyeti... Lakin çok enteresan, burada aile hukuku yer almıyordu. Cevdet Paşa dahi o farkı kaldırmayı becerememiş ve içine alamamıştı. Doğrusu çatışmaların, problemlerin, 1926'daki Medeni Kanun'un kabulüne bizi nasıl sürüklediği çok açık ortadadır.

Başka çare yoktu. Osmanlı İmparatorluğu hiç şüphe yok ki birçok İslam toplumunun, hatta kendi kabuğunda yaşayan birtakım Hıristiyan toplumlarının içinde hukuk sistemini, prensiplerini bilinçli olarak değiştiren ve bir üniversal standarta, beynelmilel bir tek düzenliliğe götürme çabasını gösteren tek devlettir.

Onun için Türk hukuk tarihi hiç şüphesiz ki 19. ve 20. yüzyıllardaki reformlarıyla çok ilginç gelişmeler ortaya koymaktadır. Ortaya çıkan gelişmelere bakınız. Bir parlamento kuruluyor, bir anayasa ilan ediliyor. Bu parlamentoda üçte bir nispetinde gayrimüslim vardır. Böyle bir oran hiçbir imparatorlukta ve Avrupa devletinde yoktur. Ne Avusturya'da ne Rusya'da üçte bir nispetinde Müslüman, yahut Yahudi mebus olduğunu kimse

söyleyemez. Halbuki burada vardır, zira işte mevcut atmosfer buraya götürüyor. Hiç şüphesiz ki *Meclis-i Milli* veya *Meclis-i Mebusan* bir *meşveret* kurumudur. Meşveret dolayısıyla da İslamî bir kurumdur diyenlerin aslında temele çok ters yorum yaptıkları açıkça ortadadır; çünkü meşveret Müslümanlar arasında olur. Ama imparatorluk kendi yapısı ve kendi ananesi dolayısıyla meşveret sistemini bu şekilde yorumlamıştır ve üçte bir olarak addettiği Hıristiyan nüfusu kurduğu parlamentonun da içine aynı oranda almaktadır.

Şimdi burada çok büyük bir değişim ve çok büyük bir realizm, gerçekleri kavrama söz konusudur. Nitekim Osmanlı hukuk inkılapları 1830 ile 1870'ler arasında, yani yarım asırdan daha kısa bir zaman içerisinde hem hukuk sistemini, hem cemiyet hayatını değiştirecek, yerinden oynatacak büyük hamleler yapmıştır.

Bunun eğitimde de rolü görülür. II. Mahmud Han yeni hukukî yapıya cevap verecek bir hukuk mektebi açtı. Amacı, yeni malî yapıyı, yeni merkeziyetçi, idarî yapıyı besleyecek bürokratlar yetiştirmekti. 1854'de Şeyhülislam Mehmed Arif Efendi zamanında *Muallimhane-i Nuvvab* adıyla kurulan Nüvvab medresesi veya "Kuzat medresesi" diye de anılan yüksek hukuk eğitim kurumu, imparatorluğun seçkin hukukçularını yetiştirdi. Bu okul doğrudan makam-ı meşihata (Şeyhülislam) bağlıdır. Talebesi burslu ve yatılı, yani Tıbbiye, Mülkiye, Baytar mektebi talebesi gibidir. Bu nedenle de zeki öğrencilerin arasından imtihanla talebe alabilmektedir. Talebenin medreselerdeki perişan hale duçar olmamak için devamı şarttır ve yoklama yapılacaktır. Dersler müdüriyetin programına göre müdüriyet tarafından tertip olunacak, ders cetvellerinde gösterilen evkatte (vakitlerde) müderrisler medresede hazır olub… bundan başka adaba aykırı davranan talebeyi müdüriyete şikayet edecekmiş. Bu gibi maddeler nizamnameye konur mu? demeyiniz. Fukaha okuyacakları mevzuları değiştirmiştir ama daha önce medresedeki ders usulünü, müderrisin devamsızlığını, hurda

meseleleri soru diye ortaya atıp müderrisi mat etmeye çalışan ve isyan eden serkeş talebeliği ortadan kaldırmıştır. Medreseli, muhteva kadar şeklin de önemli olduğunun farkındadır.

Medreseli, kendi modernleşmesini kendi hazırlamıştır. Bu okulda Arazi Kanunu, Mecelle-ı Ahkâm-ı Adliyye gibi Osmanlı ürünü hukuki konular, fakat asıl önemlisi Ticaret-i Berriye kanunu (Kara ticaret), Ticaret-i Bahriye, İcra, Ceza, Usul-ı Muhakeme-i Hukukîye, Usul-u Muhakemat-ı Cezaîye, Hukuk-ı düvel, Hukuk-u idare, İktisat gibi Romanist hukuk kompartımanına geren konular, müfredatın üçte birini teşkil etmektedir. İleride Cumhuriyet rejiminin de devralacağı geleceğin hukukçularının bu medresede yetişme nedeni anlaşılmaktadır. Mektebin başarısının birinci nedeni, az ve seçmeli öğrenci alınması ve rahat yetişme imkânı verilmesidir. Böyle az öğrencili, bol imkânlı hukuk okulu uzun zaman yoktu. Henüz Galatasaray Üniversitesi'nde Bilkent'te başladı ve açılan yol izleniyor.

Hukuk Mektebi kurulur kurulmaz hayat haklarının elinden alınacağını gören ulema takımı ciddi bir girişimde bulunmuştur. Çünkü klasikte medreselerde hocaların ayağına gidilir, hocalar sınıfa girmez ve o ders saatleri hocaların keyfine, isteğine göre düzenlenirdi. Yani bir hoca bir yılki dersi verecek, ikinci yıl onu takip eden bir mevzua gidecek, üçüncü yıl mantık olarak onu izleyecek. Böyle bir şey de yoktu. Dolayısıyla medrese eğitimi biraz hocanın vereceğine ve sizin orada okuyacağınıza göre şekillenir. O yüzden de zaten bir *curriculum*, bir mektep programı mevzuu bahis değildir. Oysa bunun böyle olmadığını, yeni bir sistemin arzu edildiğini gören İstanbul uleması, Ulema-i rusum dediğimiz takım bu mektepte derhal Avrupa'daki hukuk mektepleri gibi bir program yapmışlardır.

Burada sadece yıllar değil, günün saatleri bile düzenlenmiştir ve çok gariptir İlmiye Sahnamesi'ndeki bu saat düzenine baktığımız zaman

bugünkü Hukuk Fakültelerinin ve Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin saat olarak da bir nevi kaynağıdır. Yani sabahtan öğlene kadar birtakım umumi dersler görülecek ondan sonra seminer, kur pratik gibi şeyler yapılacaktır.

Daha da ilginci hocaların ve talebelerin derse devamını düzenleyen sert kuralın yanında, Avrupa hukuk fakültelerinden birçok ders alınmaktadır. Roma Hukuku bile okutulmaktadır. O yüzdendir ki Ulema-ı rusum, Hukuk Mektebi'ni geçer bir şekilde hukuk reformlarına intibak edebilmiştir.

19. yüzyılda ve Cumhuriyet ilan edildiği zaman da elimizdeki hukukçular bu Medresetü'n-Nüvvab'tan yani Kadı Medreseleri'nden çıkanlardı. Bunların bazıları Avrupa hukuk fakültelerinde gayet rahat eğitim görerek yeni hukukçu sınıfı meydana getirmiştir.

Ama unutmayalım ki bu eğitim modeli, 1926'dan sonra ciddi hukuk reformunun en büyük eksiğini karşılamaya yetmiyordu. Cumhuriyet ilan edildi, hukuk devrimi yapıldı. Medeni Kanun'un 1926'da kabulü, yetişmiş kadrolar gerektiriyordu. Kaadı medresesinden yetişen hukukçu kadrolar yeterli görülmemişti.

Medeni Kanun'un kabulünden bir yıl önce Ankara'da bir Hukuk Mektebi kuruldu. Bu okul yeni hukuk sistemine göre eğitim yapacaktı. Tabii niyet başka, gerçek başka; yapamadı. 1933'te Avrupa'yı kasıp kavurmaya başlayan canavarlık, birtakım Yahudi, sol eğilimli hukuk alimlerini kaçırdı. Ömürlerinde Orient Express'le turistik geziye bile gelecekleri şüpheli adamlar, önce İstanbul Hukuk Fakültesi'ne, sonra Ankara Hukuk Mektebi'ne geldiler. Hirsch, Schwarz, Koschaker vs. Hukuk inkılabının kadroları böylece yerleşmeye başladı. Ama talebede yabancı dil yok, Latince zaten yok. Eski hukukçularımız Arapça bilirdi. Yenilerin arasında ise kumaşın çoğulu olan akmişe'yi, akmeşe diye bir cins ağaç zanneden adamlar vardı. Hukuk fakülteleri talebe deposuydu. Amerika'da, İngiltere'de sosyal bilimlerde eğitim görenlerden seçilen en uyanık az

sayıda talebenin eğitim gördüğü hukuk fakülteleri burada gündeme gelmedi. Mülkiye'de talebe olduğumuz yıllarda yandaki Hukuk Fakültesine geçer; ağızlarından bal damlayan Kudret Ayiter, Necip Bilge, Mukbil Özyörük, Hicri Fişek, Coşkun Üçok ve Münci Kapani'yi dinlerdik. Jale Akipek ve İlhan Akipek bir lisan küpüydü. Onların derslerini izlemek bir imtiyaz, bir lükstü. Türkiye üniversiteleri olarak bir şansımız oldu; 1933 Hitler Almanyası'ndan kaçmak zorunda kalan cihanşümul hukukçular... Dünyanın kendilerine pek yüz vermediği bir gerçekti, yeni Türkiye ise onları bağrına bastı, onlar da burada canla başla hizmet ettiler. İstanbul Hukuk Fakültesi ve Ankara'daki Hukuk Mektebi; 1940'ta kurulacak üniversitenin, Ankara Üniversitesi'nin kurucu unsurlarından biridir.

Bizim hukuk eğitimimiz bugün bile henüz gelişme safhasındadır. Yeni atılımlar yapmak zorundayız. Yapıyoruz da. Şurası bir gerçektir: Hukuk sistemini değiştiren, tarih içinde bu bilinci çok açık olarak gösteren nadir toplumlardan biriyiz ve bu devam ediyor. Ne var ki hukukçuluk tıp gibi değildir, mühendislik gibi değildir. Ananeyi ve eski bilgiyi muhafaza etmek zorundayız. Galiba zayıf olan yanımız; hukuk tarihçiliğimiz, eski hukuk konusundaki bilincimiz ve bilgimizdir. Bunu telafi etmek zorundayız.

GAZİ OSMAN PAŞA VE PLEVNE SAVUNMASI

Gazi Osman Paşa Plevne'deki muhteşem savunmasıyla dünya askerî tarihinde yerini almıştır. Uzun yıllar seraskerlik (genelkurmay başkanlığı) ve padişah başyaverliği yaptıktan sonra asrın sonunda vefat etmiştir. Çocukları II.. Abdülhamid Han'ın çocuklarıyla evlendirilmiştir. Bu evliliklerden doğan çocuklar kısmen yurt dışında yaşamışlardır.

Benim çocukluğumda Gazi Osman Paşa'nın adını ünlü bir bulvara veya ana caddeye vermek kimsenin aklına gelmezdi. Mamafih, Rumeli Türklüğünün yaşattığı Osman Paşa türküsünü bazı okullarda öğrencilere öğretirlerdi. 28 Nisan 1960 tarihinde İstanbul ve Ankara'daki öğrenci kitleleri bu türkünün bestesini kullanarak meydanlarda bir şarkı söyledi: "Olur mu böyle olur mu, kardeş kardeşi vurur mu?"

Dolayısıyla Gazi Osman Paşa, 27 Mayıs hareketinden sonra birdenbire gündeme geldi; Ankara'da milletvekillerinin oturduğu 14 Mayıs Evleri, İstanbul'da DP'yi en çok tutan semt Taşlıtarla'nın adı Gaziosmanpaşa'ya çevrildi. Tarihin bu cilvesi ile 1877 savaşının en iyi komutanının adı yaşatıldı. Şimdi ise 1877-78 savaşını Rus ve Türk tarihçileri bir arada tartışıyor, değerlendiriyor; bu bir ilerlemedir.

Gazi Osman Paşa mareşallik (müşirlik) rütbesine çok erken yaşta vasıl olmuştur. İtalyanların müzisyeni ve mugannisi ne kadar çoksa, Fransızların ne kadar çok yazarı varsa, bizim de o kadar çok mareşalimiz vardır. Ve bu mareşaller dünya çapındadır, tarihe geçmişlerdir. İmparatorluğumuzu kuran ilk dokuz padişahın hepsi askerî literatüre geçmiş büyük mareşallerdir. Fatih 22 yaşında büyük bir kuşatma savaşını kazanan mareşal olmuştur. Kanunî Sultan Süleyman Avrupa tarihinin seyrini değiştiren Mohaç Meydan Muharebesi'ni çok az zayiatla gene çok genç yaşta, henüz 31 yaşında kazanan hükümdardır. Yavuz Sultan Selim Han tahta geç çıkmıştır. Ondan

evvel yerel çapta bazı zaferleri vardır, fakat 8 yıllık saltanatında çok mühim zaferler kazanmıştır. Kazandığı zaferlerden birisi Ridaniye'dir ve hepinizin bildiği gibi hiç kimseyi feda etmeden koca orduyu çölden geçirmiştir. Kendisinden tam dört asır sonra Cemal Paşa o çölde evlad-ı vatanı telef etmiştir. Askerlerin çoğu kum gözlüğü takılmadığı için kör olmuş, ordu susuzluktan kırılmıştır. İngiliz siperlerine lüzumsuz hücum emri verilmiştir. Bu, askerlik sanatıyla ilgisi çok az olan bir aceminin komutan olmasından ileri gelmiştir, yoksa Türk ordusu o vasfını kaybetmiş demek değildir. Nitekim o savaşta da çok büyük genç komutanlar çıkmıştır. Bunlardan birisi hanedan azasından Fuad Efendi'dir. Kazandığı büyük zaferden sonra *Harp Mecmuası*'nın kapağına şehzadenin [Fuad Efendi] resmi konmuş, ama Enver Paşa tarafından kıskançlıktan çıkarttırılmıştır. Biliyorsunuz, Çanakkale Savaşları sırasında aynı şekilde Yarbay Mustafa Kemal Bey de haksızlığa uğramıştır. Mustafa Kemal o sırada albay olmuştu ve aynı şekilde *Harp Mecmuası*'nın kapağından resmi çıkarttırılmıştır.

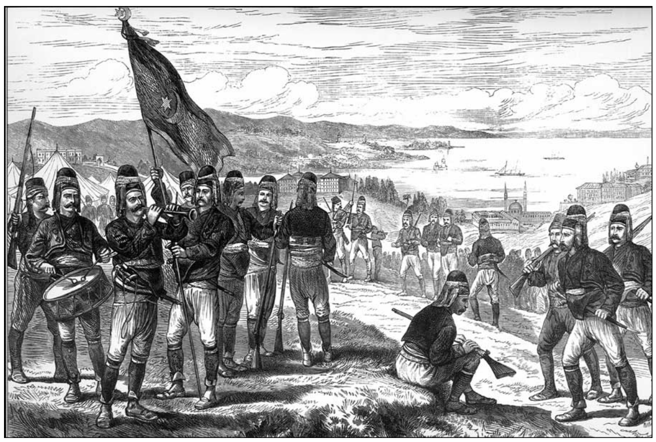


Gazi Osman Paşa'nın İstanbul'a dönüşünde tezahüratla karşılanışı.

Filistin Savunması, Medine Savunması, Kafkasya Cephesi, Galiçya Cephesi sayısız başarılar gösteren zabitlerle doludur.

Gazi Osman Paşa cihangir bir milletin komutanlarından birisidir. Plevne Savaşı'nda yenildiğimiz ve başkente kadar ricat etmek zorunda kaldığımız

halde görevini en iyi şekilde yerine getirmiştir. Söylemekte yarar var, Türk orduları ricat etmeyi bilmezler, yani düzgün çekilme bizde bozgunla sonuçlanır. Bu eskiden beri âdetimizdir. Ricat etmeyi ilk defa İstiklal Savaşı'nda öğrendik. Ricat hareketi tarihte Roma ordularında çok başarıyla yerine getirilmiştir. Avrupa orduları da uzun zaman ricatı bilmezdi, ancak 18. asırdan sonra öğrenmişlerdir. Öğrenemediklerinin bir göstergesi Napoléon'un Moskova seferidir. İkinci Cihan Harbi'nde de aynı şekilde Alman orduları ricat etmeyi bilememişlerdir.



1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İstanbul'da bulunan Zeybek kampı.

Gazi Osman Paşa'nın savunmada kaldığı Plevne Savaşı'nın öyküsü Türkçeye "*Tuna Nehri Akmam*" diye çevrilmiştir. Zamanın çağdaş harp muhabirleri olan Archibald Forbes ve Mac Gahan adındaki iki savaş muhabiri tarafından kaleme alınmıştır. Burada bütün halkın, zabitanın kahramanca savunmasından bahsedilmektedir. Gerçekten sokak sokak göğüs göğüse çarpışılmıştır. Ordumuzun karşısındaki Rus ordularının sayıca kalabalık olduklarını, cengâverlik konusunda hiç de öyle yabana atılacak bir ordu sayılamayacağını da unutmamak gerekir. Her türlü meşakkate dayanmakta bizim askerlerden geri kalmazlar ve çarpışırlar hakikaten. Bizde ne kadar komutan şehit olmuşsa onlarda da olmuştur.

Osmanlı-Rus Savaşı iki cephede sürer: Tuna cephesi ve Şark'ta Kars-Erzurum cephesi. Her iki cephede de beş altı Rus generali düşmüştür. Gerçi Rus ordusunda ihtikâr ve hırsızlık daha fazladır. Askerin bakımı fevkalade kötüdür. Nitekim zafer kazandıkları halde Yeşilköy'e, o zamanki adıyla Ayastefanos'a geldiklerinde bulaşıcı hastalık, tifüs ve koleradan ordu kırılmaktadır. Bunda kötü beslenme şartlarının, cephane ve iaşenin yeterli olmamasının, konaklama şartlarının iyi hazırlanmamasının büyük rolü vardır. Ordumuzun piyade sınıfı muhteşem silahlarla donanmıştır. En son mavzerler kullanılmaktadır. Aynı donanımın Rus ordusunda bulunmadığı söylenir. Fakat buna karşılık topçu sınıfımız askerî donanım bakımından onlar kadar iyi değildir. Bununla birlikte topçularımız kabiliyetli ve bilgili subaylar olarak kendilerini göstermişlerdir. Reformdan sonra Osmanlı ordusunda Erkân-ı Harb, yani Kurmay Mektebi'nin, Avrupa orduları kadar büyük bir çabuklukla kurulmasından dolayıdır ki kuvvetli Erkân-ı Harp sınıfı ve zabitan yetişmiştir. Ve bunların ne kadar başarılı olduğunu Kırım Savaşı'nda, fakat bilhassa Osmanlı-Türk Rus Harbi'nde görmek mümkün olmaktadır. Rus komutanların arasında ise Alman asıllı General Todleben gibi parlak askerî mühendisler vardı. ("Tod" ölüm, "Leben" hayat demek. Ölüm-hayat diye bir soyadı var generalin.) General Todleben döşediği istihkâmlar ve yarattığı askerî teknolojik harikalarla savunma saflarımıza oldukça büyük zayiat verdirtmiştir. Osman Paşa'nın yaptığı yarma harekâtında da bunun büyük faydasını görmüştür Ruslar.

Dikkat edilmesi gereken ikinci bir nokta, bazıları "Yahudi casuslar şu şu olayı Çara bildirdiler" diyor. Çar'ın kurduğu Yahudilerden müteşekkil bir casus grubu yoktur. Böyle bir şey yok. Ne var ki, Plevne'de yaşayan Doğu Avrupalı bir Yahudi ahlakının düşüklüğünden ve paraya düşkünlüğünden dolayı yarma harekâtı hakkında karşı tarafa bilgi vermiştir.

Dünyada iki cins ordu vardır: Biri, askerî disiplin ve ananeye, haysiyete şiddetle sahiptir. Bunlar centilmence, cengâverce, şövalye gibi savaşırlar.

Muharebe ilerledikten hele teslim olunduktan sonra, yağma, ırza geçme, öldürme gibi vakalardan kaçınmaya gayret ederler. Bu zümreden olan Alman orduları maalesef İkinci Cihan Harbi'nde bu haysiyeti koruyamamış; katliam ve jenosit denen olaya karışmışlardır. Bizim ordumuzun tarihinde ise böyle bir vaka yoktur. Ermeni Sorunu konusunda da bunu lütfen zihnimizin bir yerine kaydedelim. İkinci tip ordular, milletin ve devletin askerî bürokratik ananesi olmadığı için yağmacı ve gaddar ordulardır; maalesef Balkan orduları böyledir. Balkan Savaşları boyunca Bulgar ordularının ve hassaten Yunan ordularının yaptıkları katliamın haddi hesabı yoktur. Selanik'e girdiklerinde, Müslüman mahallelerden önce kalabalık nüfusu meydana getiren Yahudi mahallelere saldırıp orada katliama girişmişlerdir. Çünkü amaçları etnik temizlik yapıp Selanik'i Hellenleştirmek yani Yunanlaştırmaktır. Bulgar orduları 93 savaşında ve Balkan Savaşı'nda maalesef askere yakışır bir haysiyet gösterememişlerdir. Edirne'yi işgal ettikleri vakit onurlu bir işgalci kuvvet rolünü oynayamamışlardır.

1293 yani 1877-78 savaşı bir imparatorluğun yıkılmasından çok, Rumeli'deki anavatan topraklarının erimeye başladığının ilk büyük tezahürüdür. Bundan sonra, Jöntürklerin basiretsiz politikalarının sebep olduğu Balkan Savaşı faciası yaşanmış, o savaşta bugünkü Türkiye'nin daha uzun yıllar tamir edemeyeceği gedikler açılmıştır. Vatanımızın en verimli, en eski kesimi elden çıkmıştır. Elden çıkan bazı Rumeli vilayetleri Doğu Anadolu'dakilerden daha uzun bir süredir Osmanlı vatanının parçasıydı ve Türklerle meskûndu. Bu unutulmaması gereken bir faciadır. Maalesef bunlar Türk çocuklara etraflı şekilde anlatılmamaktadır. Kimse tarihçilerden yalan yazmasını, hamaset yapıp da uyduruk şeyler çıkarmasını istemez. Doğruları yazmaları, doğruları soğukkanlı biçimde anlatmaları yeterlidir. Tarihini doğru aktarmayan, yazmayan bir millet olmaz, bir millet düşününüz ki adeta ruh hastası bir adam gibi yakın tarihini hafızasından

çıkartmaya çalışıyor. Hastalar kendine gelsin diye elektro şokla zihninden bazı vakaları silerler. Bunu toplum hayatında tatbik etmeniz mümkün değildir. Onun için Balkan Savaşlarını çok iyi bilmemiz ve anlatmamız gerekmektedir.

Gazi Osman Paşa, Midhat Paşa'nın valiliği sırasında Türkleştirmekte, İslamlaştırmakta büyük rolü oynadığı bir memleketi savunmuştur. Payitahtta iyi bir devlet adamı olamayan, başarılı bir sadrazamlık yapamayan Midhat Paşa, Tuna vilayetinde o ülkenin Rusya ve Kafkasya'dan Türk ve Müslümanlarla iskân edilmesini, oranın Türkleştirilmesini, coğrafyaya Osmanlı damgasının vurulmasını sağlamıştır. Bunu takdir etmek zorundayız ve Bulgaristan Türklüğünün ayakta kalabilmek için uzun zaman tutunduğu manevi desteklerden birinin büyük vali Midhat Paşa'nın hatırası olduğunu biliyoruz. Hiç şüphesiz ikinci destek de tabii ki o vatanı savunan, savunurken şehit olmasına ramak kalan Gazi Osman Paşa'dır. Bu iki isim Rumeli Türklerinin hafızasında Rumeli'yi fetheden büyük padişah ve kumandanlar kadar unutulmaz izler bırakmıştır. Gazi Osman Paşa merkezde Midhat Paşa'yı sevmemiş, işin aslı, monarşi denen müesseselerin askerî darbe ile yıpratılmasına karşı çıkmıştır. Bu çok önemli bir yaklaşımdır büyük bir asker söylemektedir, bunun üzerinde de durulması gerekir.

Gazi Osman Paşa yerli ve yabancı bütün komutanların saygısını kazanmış birisidir. Ve şunu da tebarüz ettireyim Sultan Abdülhamit dönemi boyunca biz Alman ittifakına girmiştik, fakat Gazi Osman Paşa'nın bu devin, sonra ki meşrutiyet döneminde ittihatçılara göre büyük bir farkı vardır. Gazi Osman Paşa ve karargahı Almanları sadece gösterişte kullanırlardı; dış dünyaya yani İngiltere ve Rusya'ya karşı "Almanya bizim müttefikimiz" demek için. Yoksa ordunun saflarının, silah mübayasının, Genelkurmay'daki planların, stratejik kararların dışında bırakılmıştır Alman askeri heyetler. Bunda Gazi Osman Paşa'nın çok büyük payı vardır.

Hatta Sultan Abdülhamit hatıratında diyor ki; “Bu Avrupa’da bilhassa Almanya’da tahsil gören genç subaylarımız böyle bir gurura kapılmışlar halbuki bunların hiç birisi bizim eski komutanların mesela Gazi Osman Paşa’nın ayarında değiller” diyor. Hakikaten yerli ve yabancı kim olursa olsun devlet hayatımızda bu insanların çok büyük rolü ve yeri olduğu açıktır. Bu hükmün üzerinde durmak icap eder.

DÜVEL-İ MUAZZAMA VE OSMANLI

Genellikle bizim siyaset ve tarih edebiyatımızda bu terim çok yanlış kullanılır. *“The Great Power”*i, *“Puissances etrangères*”i veya büyük devletleri ifade eden, 19. asırda ve 20. asır başında Birinci Cihan Savaşı’na kadar kullanılan bir terimdir bu; Düvel-i Muazzama. Bu Düvel-i Muazzama öyle takdim edilir ki belirgin devletler, İngiltere, Fransa, sonra Almanya, sonra Rusya, Avusturya-Macaristan; bunlar dünya siyasetini yürütmektedirler. Osmanlı Devleti ise, geri kalmış, küçülmekte olan bir imparatorluk olarak bunların arzularına tabidir, hukukî bakımdan da bunlarla hiçbir eşitliği yoktur. Bu terimin ne derece yanlış kullanıldığını görmek için, milletler ailesini, milletler manzarasını çizmekte fayda vardır.

19. asrın sonunda bilhassa Birleşik Devletler, Amerika Birleşik Devletleri, sanayii büyüyen, tarımı ve zengin maden kaynaklarıyla zenginleşen bir kıta olduğu için statüsü değişmektedir. Çin-Japon Savaşı’ndan sonra Japonya’nın kuvvetlendiği ve özellikle de 1905 Savaşı’yla Rusya’yı, hem de donanmalarını mahvederek feci halde yendikten sonra Asya’da durumun çok değiştiği ve Japonya’nın da büyük devletler arasına girdiği açıktır.

Fransa ile Almanya arasındaki Sedan Muharebesi’nde Alman askerî kuvvetleri üstünlüklerini ispat etmiş ve 1871 Versailles Antlaşması’nda Almanya birleşip bir imparatorluk olarak ilan edilmiştir; yani zaferlerinin tasvip edildiği bu anlaşma dolayısıyla büyük Alman Reich’ı ortaya çıkmıştır ve Almanya’nın artık büyük devletlerin arasına girmesi söz

konusudur. Nitekim ondan evvel bir Prusya vardı, birçok yerde Bavyera'nın elçilikleri vardı, hatta Palatina, Würtemberg Dükalığı gibi devletçikler vardı. Bunların hükmü artık bitmiştir, Almanya bir imparatorluktur.

Napoléon'un Roma-Germen İmparatorluğu'nu dağıtmasından beri Avusturya zaten bir ayrı imparatorluk olmuştur ve hatta İmparator II. Franz'ın bu yüzden Avusturya İmparatoru olarak I. Franz unvanını aldığı malumdur. 1867'de de Avusturya bünyesindeki Macaristan'la bir eşitlik antlaşması içerisinde ayrılmış; Avusturya ve Macaristan olmuştur. Avusturya İmparatorluğu ve artı olarak Macar Krallığı'na aşağıda sayacağım ayrı ülkeler bağlıdır ve yapılanmaları çok değişiktir.

Böyle bir ortam içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih boyunca 'orta elçi' seviyesinde temsil edildiği İspanya da aslında büyük devletlerdendir. Osmanlı, hiçbir zaman onu büyük devlet olarak tanımamıştır. Onlar da Türkiye'yi tanımamıştır. Nitekim Prusya'yla da büyükelçilik düzeyinde birbirimizi tanımamız Berlin muahedesinden sonra söz konusu olan bir olaydır.

Ondan evvelkiler, burada elçi rütbesiyle bulunurdu; mesela ünlü Rusya Büyükelçisi dediğimiz İgnatiev aslında elçi rütbeli bir görevliydi. Tabii şüphesiz ki çok etkiliydi, nitekim Versailles'dan evvelki birleşmemiş Almanya adına burada sadece Prusya elçisi vardı. Prusya Elçisi de elçi olmasına rağmen sözü geçen biriydi.

Büyük devletlerin özelliği şudur: Büyük devletler, büyükelçi teati ederler. Bugün herkesin büyükelçisi var. En küçük Güney Amerika ülkesinin, Okyanusya'daki 25 bin, 100 bin, 50 bin nüfuslu Papua-Yeni Gine gibi birtakım devletlerin bile büyükelçileri var.

İkinci Cihan Harbi'nden sonra bir ara birbirini yarı yarıya tanıyan memleketler, delegasyon, delege ve elçi seviyesindeydiler. Mesela İsrail'le bizim bağlantımız, onları tanımamıza rağmen böyleydi. Bulgaristan Halk

Cumhuriyeti'yle olan bağlantımız da böyleydi. Bu ilişkiler de kısa zamanda, bilhassa 1960'ların artık birlikte var olma, barış içinde geçinmeyi farz sayan devletler ailesinde gelişti. Eskiden büyükelçi statüsündeki memurların çok değişik konumu vardı, bayağı politika tayin ederlerdi.

Bu, Hariciye Nezareti'nin genel olarak yazdığı bir memoranduma, bir enstrüksiyona tabi olarak yapılırdı. Mesela Colbert, XIV. Louis'nin nazırı olarak büyükelçilere bir talimat vermiştir. O talimatın içinde ambassadorlar, büyükelçiler, fevkalade yetkilerle politikayı tayin ederler. Aynı şekilde İngiltere, Fransa ve diğerleri. Bu hareket serbestisi içinde bunların notalarla bazı şeyleri protesto etme, bazı konularda ani müdahalede bulunma gibi hakları vardı, yaparlardı.

Birtakım işlere birkaç büyükelçi bir araya gelerek müdahale edebilirdi. Bunu, bilhassa Osmanlı başkentinde yapmışlardır. Rusya'da da yaparlardı, İngiltere'de ve Fransa'da da olmaması için bir neden yoktu. Nitekim bir başkentteki büyükelçilerin kademe kademe bir araya gelerek bazı konularda ortak bir layihayla, o devletin Hariciye Nazırı'na müracaat ettikleri vakidir; bu gibi şiddetli bir protesto veya bir ortak talebe rastlanabilir. Tabii ki büyükelçilerin arasında bugünkü anlamda bir teşkilatlanma söz konusu değildi.

Orta elçi durumundaki insanlar –küçük devletlerin elçileri böyledir– hiçbir zaman protokolde öbürkülerin önüne geçemezler, onlarla eşit değildirler. Bazı konularda büyükelçilerin toplanıp aldıkları kararlar bunlara tebliğ edilirdi, bunlar toplantılara katılmazdı. Mesela Osmanlı başkentinde İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan, sonraları Almanya ve daha sonra İtalya gibi devletlerin bu sefirleri bir araya gelip bazı konuları konuşurken ne Belçika'nın ne Romanya'nın ne Yunanistan'ın, hatta ne Hollanda'nın, ne Danimarka'nın, ne İsveç'in, ne Norveç'in elçilerinin bu kararlara, bu toplantılara katılması söz konusudur; ama sonuç onlara tebliğ edilirdi.

Nitekim Osmanlı Balkanları’ndaki ayaklanma yılında, 1875’te, Haliç’te toplanan Büyükelçiler Konferansı’nda bu devletlerin hiçbirinin yeri yoktu. Hatta bunlardan bazıları bu işle ilgili olduklarını iddia etseler bile ancak alınan kararlar onlara tebliğ edilirdi. Burada çok ilginç bir biçimde bazı ahvalde büyükelçi olmasa bile bazı büyük devletlerin elçilik temsilcilerinin de bu toplantılara alındıklarını görürüz. Kimdi bunlar? Bizim devletimizin nezdindeki büyükelçiler hiç şüphesiz en başta Büyük Britanya’dır, ondan sonra Fransa’dır, ondan sonra Avusturya-Macaristan’dır, Prusya-Alman İmparatorluğu’nda, hiç şüphesiz Versailles’dan sonra Almanya’dır, sonra İtalya’dır ve Rusya’dır ve bu büyük devletler nezdinde de bizim de aynı şekilde büyük devlet olarak büyükelçimiz vardı; yani Osmanlı da Düvel-i Muazzama’dan biriydi. Şüphesiz ki 19. asırda Düvel-i Muazzama’nın devletlerinin her biri aynı derecede büyük değildi.

İngiltere büyüktü. Yeryüzünde çok geniş sömürgeleri ve kalabalık nüfusu olan bir devletti. İktisadî vaziyeti fevkaladeydi. Öncü bir sınaî devletti, ticarî devletti, bahrî devletti. Bürokrasisinin işleyişi çok mükemmeldi. Bunu, arşivlere girdiğiniz zaman tutulan kayıt ve raporlardan görüyorsunuz. Dünyanın bazı bölgeleri daha mütehassıs ellerde yönetilirdi; mesela Hindistan İmparatorluğu bir kral naibliğiydi, tacın bir parçasıydı ve burada bir *India Office* vardı ve meselâ İran’a büyükelçi buradan tayin edilirdi. Büyükelçi İstanbul’a Londra’dan gelir, ama Tahran’ın Basra, Bağdat gibi bazı yerlerin elçi ve konsolosları Delhi’den tayin edilirdi. Bunlar mesela Farsça bilirlerdi; çok ehil büyükelçiler ve diplomatlardı ve etkiliydiler. Raporları da son derece okunmaya değer; tarihçiler bunları okumayı sever.

Bazı büyük devletlerin de inanılmaz bir ağı vardı. Mesela Rusya Osmanlı İmparatorluğu’nda böyleydi. Balkanlar’daki ahalinin onda dokuzuyla benzer bir dilleri vardı ve dinleri aynıydı. Yaygın konsolosluk ağları hiç şüphesiz bir enformasyon, bazı halde de bir kışkırtma aracıydı. Bunların karşısında Osmanlı İmparatorluğu’nun durumu neydi?

Bugünkünden çok daha geniş bir konsolosluk ağımız vardı. Mesela Batum'da, Bakü'de, Kırım'da, Odessa'da, St. Petersburg'da vardı. Moskova'da vardı. Kazan'da bugün de var. Orta Asya'da birtakım temsilcilikler vardı. Bunlar siyasete de aktif olarak katılırlardı.

Tıpkı imtiyazlar, yani kapitülasyonlar gibi, Osmanlı Devleti'nin de bu ülkelerde Türk pasaportu taşıyan birtakım tebaası vardı. Bunlar, bugünkü Endonezya'nın parçası olan Cava'da, Hindistan'da, Orta Asya'da, Kafkasya'da yaşarlardı. Ve bu pasaportu taşıyan insanlar buralarda çalışır. Ya tüccardır, ya iş görür, ya büyük çiftçidir veya bir şekilde bir din adamıdır. Bunlara müdahale edildiği vakit Türk konsoloslar, işe karışırlar, tıpkı burada yabancı konsolosların yaptığı gibi. Bu yüzden İngiliz sömürgelerinde ve Rusya vilayetlerinde *persona non grata* yani istenmeyen şahıs ilan edilip atılan başkonsoloslarımız vardır ama bunun arkası gelmez.

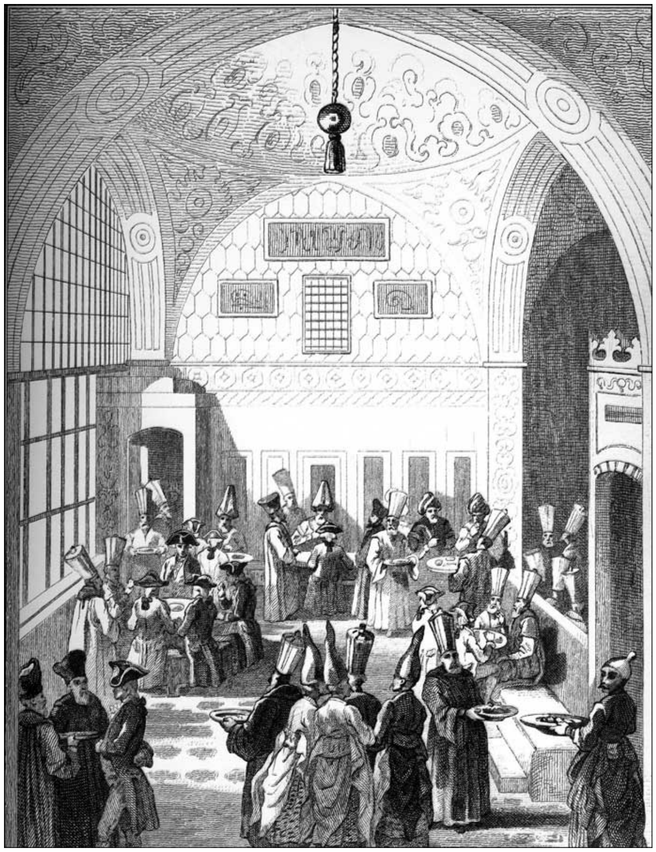
Bunlar mesela bağış bile toplarlardı. Hicaz Demiryolu'nu bu şekilde kurmuşuzdur ama şurası bir gerçektir: Osmanlı İmparatorluğu, her şeye karışan, her şeyi düzenlemeye çalışan bir büyük devlet değildir. Büyük devlet birtakım meselelere müdahale eden, sorgulayan bir devlettir. İngiltere, her istediğini yapıyor mu başlıca devlet olarak o zaman? Hayır. Ama istemediğini de yaptırmazdı.

Bu çok önemli bir ayrımdır. Fransa, istemediği bazı şeylere de göz yummak zorundaydı. Avusturya-Macaristan çok daha derecesizdi. Rusya'nın birtakım taleplerine karşı gene öbür devletler birleşirlerdi. Alman İmparatorluğu, gürültücü bir çocuk gibi geç kalmış olarak bu camiaya girdi ve çıkarttığı sorunların sonu yoktu ama her zaman muvaffak olamazdı. Bu büyük devletler hiyerarşisi, bunların temsil yeteneği çok başkaydı. Mesela 19. asrın üçüncü yarısında, büyük devletler yerli kamuoyunu da birtakım misyonerler aracılığıyla, birtakım gazeteler veya besledikleri gazeteciler aracılığıyla etkilemeye başladılar. Bu tip operasyonları Osmanlı Devleti

güderdi. Avrupa’da birtakım gazeteleri veya yazarları satın alır ve ona göre yazdırırdı.

Salih Münir Paşa’nın bu işlerde çok ehil olduğu, hatta belki malî bakımdan kendisinin de bundan istifadesi olduğu bazı tarihçilerimizce söyleniyor, günahı boyunlarına ama bu anlamda Fransız kamuoyundaki –Belçika nezdinde de akredite bir büyükelçiydi bir ara– bir sürü sorunu hallettiği çok açıktır. Ehil bir diplomat ve kamuoyunu yönlendiren biriydi. Diğer ülkelerde de bunu görmek mümkündü.

Mesela Berlin büyükelçimiz, padişahın ve devletin, Bâbıâli’nin aleyhinde yazan bazı gazeteleri kapattırmıştır. Orada iş daha kolaydı. Berlin’de yönetime şikâyet edersin, bunu Alman Devleti’nin kendi yapardı. İslamiyet aleyhindeki bazı çıkışları önledikleri olurdu. Bunlara önem verilirdi. Aynı şeyleri diğer büyük devletler de bizim nezdimizde yapar ve bazen dozu kaçırırlardı.



Divan’da Başvezir ile bir Avrupa elçisinin yemeği. *H. Lalaisse*.

Hiç şüphesiz ki bu büyük devlet büyükelçilerinin başkent nezdindeki protesto ve notalarının ölçüsü ve usulü birbirine benzemezdi. Osmanlı başkentinde bir ara ölçüyü adamakıllı kaçırmışlardır. O zaman bunu önlemek için bazı mekanizmalar bulunmuştur. II. Abdülhamid zamanında mesela Arap İzzet Paşa, yahut İzzet Halo Paşa başkente gelen diplomatik temsilciler hakkında, onların özel hayatları hakkında dosyalar tutardı. Kumar mı oynuyor, bazı başka ilgileri mi var, bunları tespit ederdi. Mesela çok düzgün bir adamsa da onu yoldan çıkartmaya bakardı. Böylece şantaj dosyası oluştururdu. *Hikmet-i Hükümet icabı yapılan şeylerdir.* Bununla Fransa’nın politikası veya İngiltere’nin veya Avusturya-Macaristan’ın politikası tamamen bizim lehimize döndürülecek değildir tabii ki. Bazı halde çok yaralayıcı olan üslub, kaba davranış, şiddetli protesto önlenir, ‘Lütfen sesinizi kısın, Ekselans’ demeye getirilirdi. Başkentteki diplomatik

temsilcilerle bazı halde devlet adamlarımızın çok yakınlaştığı bir vakıadır. Tanzimat'ın büyük adamları, Âli Paşa ve Fuad Paşa, çok saygı duyulan diplomatlardı. Mustafa Reşit Paşa, hiç şüphesiz büyük bir diplomat ve Avrupa politikasına, bilhassa Kırım Savaşı'nda yön verecek kadar hâkimdi. Concert d'Êurope yani Avrupa Topluluğu dediğimiz büyük kuruluşa 1856 Paris Kongresi'ni imzalayan büyük devletlerin her biri üye olmuştur. Bununla birbirlerinin hayat ve sınırlarını teminat altına almışlardır. Genelde pek faydası olmamıştır, ama bazı noktalar geliştirmeye de yaramıştır.

Bir Avrupa devleti olarak Osmanlı İmparatorluğu, tıpkı diğerleri gibi kapitülasyon haklarına sahipti. Eğer bunu kullanamamışsa, o başka. Nitekim Rusya da aynı şeyi çok iyi kullanamamıştır. Avusturya-Macaristan dışında belki İtalya da o kadar aktif olamamıştır ama olmaları için hiçbir mani yoktur. Şimdi bu büyük devletlerin arenadaki etkilerini tayin eden iktisadî hayatlarına bakalım. Dedik ki, Amerika Birleşik Devletleri nüfusu itibariyle, kaynakları ve sanayi itibariyle kalkınıyor. Belki de Avrupa devletlerinin çok önünde gidiyor. Gidiyor ama aynı zamanda da kıtanın işlerine karışmıyor. Mesela Osmanlı İmparatorluğu, Amerika ile büyük devlet olarak, büyükelçi teati etmek için ısrar ediyor, hiç oralı değiller.

Amerika, Birinci Cihan Harbi ortasına kadar öyle kaldı. Ancak harbin ortasında Henry Morgenthau orta elçiyken rütbesi büyükelçiliğe çıktı ve biz de o şekilde ilişkiyi yükselttik. Amerika Avrupa'daki başka büyük devletlerle, Britanya'yla mutlaka çok daha önceden büyükelçi teatisine girmiştir ama genelde bu devletin bazı konularda müdahalesizliği söz konusudur.

Osmanlı İmparatorluğu'na siyasi müdahale bakımından Amerika Birleşik Devletleri o kadar aktif görülmüyordu. Kim aktifti? Onun adına İngiltere. Mesela Amerikalı Misyonerler okulu açıyor, yerli makamlar ve hatta yerli kiliselerle problemleri oluyor; çünkü bu Protestanlar. Ermeni patriki şikâyet ediyor, 'cemaatimizi etkiliyorlar' diye. Bu misyonerlerin hakkını,

hukukunu, ABD temsilciliğinden çok mahalli Britanya konsolosları korurdu. Birtakım gayrimüslim milletlerin hukukuyla da Fransa, Rusya, nadiren de Avusturya ilgilenirdi. 19. yüzyılda Almanya daha aktif olmaya başladı ve Osmanlı İmparatorluğu da bunu hayırhah bir şekilde karşıladı. Bizim nezdimizde çok eskiden beri sefareti olan İran makbul bir memleketti. 16. asırdan beri en şaşaalı sefaret heyetleri Avusturya'dan ve İran'dan gelirdi ve İstanbul'un Müslüman kesimindeki tek sefaret İran'dı. Orada da bayrak çekme bir ara problem olmuştu. Ama İran, büyük devletler arasında sayılmıyordu.

19. YÜZYIL DÜNYASI VE OSMANLI

19. yüzyılın son çeyreğinde Avrupa'da savaş rüzgârları esmeye başlamıştır. Büyük devletler arasında ittifak antlaşmaları, karşılıklı ziyaretler devam etmektedir. III. Alexander'in, Paris'i ziyaretinde bir köprüye adı verilir. Fransa ve Rusya'nın yakınlaşması aslında, Almanya ve Rusya arasındaki yakınlaşmanın gerçekleşmemesindendir. Sebepleri gayet açıktır. Rusya'da sanayici, modern çiftçi ve maliyeci çevreler Almanya'ya karşı bir sempati duyarlar. Bu onların eğitimdeki Alman etkisi ve Büyük Katerina'dan beri Rusya topraklarına yerleştirilen Alman çiftçilerin yarattığı yeni bir zirai modernleşme dolayısıyladır. Ünlü çiftçilerin hepsi çocuklarını Alman Gimnasium'una gönderir ve bu gibi çevrelerde Almanca konuşulan dildendir. Dolayısıyla ilk anda Alman-Rus yakınlaşması, Rusya'ya Alman teknolojisi gelecek, Osmanlı'nın birtakım hammadde zenginlikleri oraya akacak, karşılığında Rusya zenginleşecek, teknik güç elde edecek, sanayi büyüyecek, işçi sınıfı güçlenecek, köylülük gittikçe zayıflayacak gibi düşüncelere neden olmuştu.

Alman-Avusturya yakınlaşmasının başlaması, Rusya'yla Almanya'nın arasındaki gerilim Rusya'yı Fransa bloğuna itmiştir ve İngiltere de zaten Fransa'nın tabii müttefiki olarak kıtadaki büyük devletlerin karşısındadır.

Böyle bir ortamda bilhassa Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra II. Abdülhamid yönetimi, Almanya'yı yanında göstermekten adeta bir hayal perdesi gibi istifade etmektedir.

Böyle bir ortamda özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve Berlin Kongresi'nden sonra, Osmanlı İmparatorluğu, bu harp boyunca beklediği müzahereti göremediği İngiltere ve Fransa'ya sığınamayacağı için, ayrıca liberalleri anti-Türk bir politika güttükleri için, ister istemez Almanya'ya yanaşmıştır. Şu tarihi hakikate işaret edelim: II. Abdülhamid'in Alman taraftarlığı ve dostluğu, kendisinden sonraki ittihatçılarla, Jön Türklerle mukayese edilmeyecek kadar sathidir.

Gerçek bir Alman hayranlığı ve dostluğu II. Meşrutiyet'ten sonrası hükümetler devrinde özellikle İttihat ve Terakki ile başlar. II. Abdülhamid Alman eğitmenlerin ve müşavirlerin orduda gerçek anlamda hakim olmalarına pek taraftar değildir. Daha ziyade Alman silahlarını almakta, bunu İngiliz, Amerikan silahlarına karşı bir rekabet unsuru olarak, bir kışkırtma unsuru olarak düşünmekte ve Almanları yanına çekmenin Batı bloğuna, Rusya'ya karşı bir gösteriş, bir hayal perdesi olduğunu düşlemektedir. Her halükarda, bir yandan da Rusya'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında gizli bir barış söz konusudur. III. Alexander otokrat biridir ama barışın Rusya için gerekli olduğunu anlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile çatışmanın da Rusya'ya pek bir kar getirmediğini ve bu savaşın, Plevne Savaşı'nda olduğu gibi çok pahalıya mal olduğunu görmüştür. Rusya'ya sanayileşme lazımdır, münakalat [ulaştırma] lazımdır, nitekim Trans-Sibirya Demiryolu'nu o, başlatmıştır. Rusya'ya okul lazımdır. Aynı şeyler II. Abdülhamid için de doğrudur. Osmanlı İmparatorluğu'na yol lazımdır, fabrikalaştırma lazımdır, ziraatın geliştirilmesi lazımdır ve okul lazımdır. İtiraf etmek gerekir ki Osmanlı İmparatorluğu, bilhassa bu son kalemde, II. Abdülhamid'in padişahlığı boyunca önemli bir gelişme sağlamıştır.

Şimdi büyük devletlerin iç durumuna bakalım. İngiltere, Afrika'nın güneyini ve bu kıtanın en verimli bölgelerini kontrol altında tutmaktadır. Ayrıca Avustralya da var. Oradan Çin üzerinde büyük devletlerle olan kontrol ve tabii hiçbir şekilde unutamayız, 'Indian Subcontinent' denen bugünkü Pakistan, Bangladeş ve Hindistan'ı içeren büyük kıta. Yeryüzünün en kalabalık, en verimli bölgelerinden biri...

Hindistan, Britanya Tacı'nın en önemli parçasıdır ve Victoria, Birleşik Krallığın, Britanya'nın Kraliçesi ve Hindistan İmparatoriçesi olarak taç giymiştir. Hindistan, bizim zannettiğimizin aksine, kuru bir sömürge olmanın ötesinde kara talihine rağmen, İngiltere'yi etkilemiştir. O kıtanın eski kültürü, egemen sınıflarının, okumuşlarının tavrı, İngilizleri derinden etkilemiştir. Ayrıca, Hindistan'ın yetişmişleri de İngiliz İmparatorluğu'nun bu anlamda kültürel kaynağını yemekte gecikmemiştir. İlerinin; yani bugünün Hindistan'ının atılımında bunun çok büyük payı vardır.

Hiç şüphesiz ki bu kıtanın insafsızca sömürülmesi İngiliz İmparatorluğu'nun işine gelir. İngilizlerin sömürgeleri saymakla bitmez: Antiller. Oradan geçelim, Okyanusya'daki birtakım takım adalar. Bütün bu güneş batmayan büyük imparatorluğun, maalesef İngiltere'ye gerekli bir şekilde yansıdığını söylemek zordur. İngiliz halkı, 19. asrın ortasında Victoria'nın en sevgili ve kıymetli Başbakanı Benjamin Disraeli'nin deyişiyle iki milletten oluşur. Disraeli der ki; 'Kraliçe Victoria, iki milletin başındadır; fakir ve zenginlerin.' Ne gariptir ki, bu muhafazakâr hükümet birtakım sosyal reformlara başlamıştır. İngiltere'nin asıl başarısı, Disraeli'nin, bir Fransız projesi olan Süveyş Kanalı'nı ani ve akıllıca bir iktisadi kararla ele geçirmesidir.

Bazı tarihçiler, Süveyş'te Osmanlı İmparatorluğu'nun elendiğini söylüyorlar. Biz, zaten o projenin başından beri içinde değildik. Ama asıl önemlisi, o projeyi tahakkuk ettiren Fransız mühendisliği ve Fransa elenmiştir. Böylelikle İngiltere, denizlerin kontrolünü elinde tutmaktadır.

Berlin Kongresi’nden sonra en önemli bir Akdeniz Üssü olan Kıbrıs’ı da kontrol altına aldığını düşünürsek…

Mısır, Hindistan, Afrika’nın en verimli bölgeleridir. Britanya dünyaya hakimdir ve tartışılmaz bir şekilde 19. yüzyılın son çeyreğinde cihan devletidir ve bu adını hiç şüphesiz Napolyon Savaşları’ndan beri elde etmiş ve sürdürmektedir. Fransa, ancak İngiltere’nin pek tenezzül bulunmadığı sömürgelerinin üzerindedir.

Buna rağmen 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransa, parlak bir ülkedir. Yeni konan Nobel ödüllerini 20. yüzyılda büyük ölçüde Fransızlar almaktadır ve Mısırlı aydınlardan Rifaa Rafi el-Tahtavi’nin belirttiği gibi Fransa bilimlerin ve bilhassa tıbbın babasıdır. Tıp bilimi ve hasta bakımı Fransa kadar hiçbir yerde mükemmel değildir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Fransa kendi fakirliği, kendi adaleti yanında, kendi zenginleşmesi, kendi zarafeti ve zirveye ulaşmış üniversal kültürüyle Avrupa’nın en gözde ülkesidir. Belki İngilizce kadar, hatta belki İspanyolca kadar bile yaygın değildir; ama Fransızca bilmek, Fransızca okumak ve konuşmak bütün dünya okumuşlarının üniversal bir ortak noktasıdır.

Bu ülkenin sömürgeleri Britanya’nınkine göre çok geridir, çok fakirdir; fakat Fransa her istediğini yaptıramaz, İngiltere de yaptıramaz ama Fransa’nın istemediği bazı şeyler de yapılır. Galiba bu ikisinin arasındaki fark bundan ibarettir. Hiç şüphesiz ki İngiltere, öncü bir sanayi devletidir ve 19. yüzyılın sonunda milyonluk şehirler Britanya Kıtası’nda, Britanya Adaları’nda birbiri ardından çıkmaktadır.

Londra’nın yanında Manchester, onun yanında Birmingham, onun yanında York, sanayi merkezleri olarak birbirini izlemektedir ve gittikçe Britanya’nın kırsal kesimleri kaybettiği nüfusla köylü nüfusun adeta %15’lere düştüğü görülmektedir. Oysa Fransa, bırakın Birinci Dünya Savaşı’nı, İkinci Dünya Savaşı’na girdiği zaman bile %50’si köylü olan bir

memlekettir ve köylülerin yaşadığı ağır şartlar adeta Paris'in ışıltısıyla, parlaklığıyla büyük bir kontrast teşkil etmekteydi. Belki de bu kontrast, Fransız Cemiyeti'ne bir yenilik, bir çekicilik veriyordu ama arzu edilen de oydu ki Avrupa'da Fransa artık rolünü kaybetmekteydi.

Yeni doğan Alman İmparatorluğu, Versailles'dan sonra, hızlı bir şekilde sanayileşmekteydi. Daha evvel Prusya Krallığı, demiryolu ve kanallar ağıyla Almanya'yı Baltık ve Akdeniz arasında adeta bağlamaya muvaffak olmuştur ve şurası açıktır ki Almanya, Avusturya'nın iktisadi bakımdan üstündeydi ve Avusturya Almanya'ya entegre olmaya başlamaktaydı. Bu süreç 20. yüzyıla kadar devam edecektir ve bugün Almanya ve Avusturya bir iktisadi, kültürel bütünlük içindedir.

Yeni doğan Almanya, Prusya'nın tarihteki rolünü devam ettirmekte, Rusya'nın Batı eyaletlerine; yani Polonya'daki Lodz şehri gibi dokuma merkezlerine, Macaristan'a, hatta Romanya'daki yeni doğan petrol endüstrisine, tekstile, dokumacılığa el atmaktadır. Alman kültürü, birçok yeri istila etmiştir. Buralarda, çok yerde Fransızca'dan çok Almanca bilindiği yerli dillerin arkasından, Almaca konuşulduğu, Almanca'nın bir beynelmilel *lingua franca*, bir entelektüel dili olduğu gerçektir. Dahası, çok iyi bilinen, İngiliz Bankacılığını yenen bir Alman Bankacılık teşekkül etmektedir. Bu çok aktif bir bankacılıktır. Sadece kredi vererek yaşamıyor, icabında birtakım çürük ve cılız sanayi destekliyor ve sanayiye ortak oluyor ve yeni yatırımları teşvik ediyor.

Doğu Avrupa'ya ve hatta Osmanlı İmparatorluğu üzerinden Mezopotamya'ya yayılan Alman nüfuzu, kendisini "dört D"'ye muhtaç hissetmektedir. Deutsche Bank, Dresdner Bank, Damstetter Bank ve Deutschland Bank. Bu dört D dolayısıyla, Almanya, kendisini buralarda sağlam hissetmektedir.

Bu bankalar etraf hakkında o kadar iyi bilgi toplamaktadır ki basık sermayeyi, tahsil edilemez alacakları ile birlikte toplayabilmektedirler. Alman demiryolu teknikleri bakımından üstündür. Her halükarda, bilhassa Orta Doğu'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Demiryolculuğu, ipin ucunu bırakmamıştır ama çoktan beri İngilizler, bu yarışın gerisinde kalmağa başlamaktadır.

Büyük bir süratle İstanbul'dan başlayan demiryolları, Ankara'ya, Konya'ya, daha önce demiryolları görmemiş yerlere ulaşmakta ve çok kısa bir sürede Mezopotamya'ya dayanmaktadır. Öyle ki I. Dünya Savaşı'nın çıkışı biraz gecikse Bağdat'a da ulaşabileceklerdi. İşte burada İngiltere İmparatorluğu yani Britanya İmparatorluğu ve Almanya sıcak bir çatışmanın içine girmektedir. Büyük devletlerin sözde önde gelenlerinden kültürel yapısıyla Orta Avrupa'yı çok etkileyen Avusturya-Macaristan'a gelince; bilhassa 1860'taki ikiye ayrılmadan ve eşitlik kontratından sonra Macaristan bir ayrı hükümet ve parlamento, Avusturya İmparatorluğu bir ayrı hükümet ve parlamento. Müşterek olan sadece İmparator François Joseph yönetimindeki Habsburglar. Ondan Avusturyalılar, 'Kayzer İmparatorumuz', Macarlar ısrarla 'Kral' diye bahsediyorlar.

Onlar için o, imparator değil; Macar Kralı. Bürokraside memurlar birbirine giriyorlar. Bütün eyaletler Avusturya ve Macaristan arasında bölüşülmüştür. Sadece 1878 Berlin'de işgal edilen, dikkat edin, henüz ilhak edilmeyen Bosna Hersek, iki tarafın ortak idaresi altındadır ve burada Macar ve Avusturya kökenli Normanlar birbirleriyle gayet gerilimli ilişkiler içindedirler. Bir yandan da sanayi, burjuvası ve entelektüelleriyle gelişen bir Çekya vardır. Bugünkü Çekya; yani Bohemya, o kadar büyük kalkınma göstermektedir ki Avusturyalılara adeta tepeden bakacak bir Çek burjuvazi ortaya çıkmıştır. Diğer taht ülkeleri, taç ülkeleri bu imparatorlukta, yılda %1 ila 2 oranında gelişme gösterirken, Macaristan gibi bir kısım birden bire tarihi tarımsal yapısını yıkmış ve yılda %6'ya ulaşan bir gelişme

göstermektedir. Şehirler o kadar büyük bir tekâmül içindedir ki binalar birbirini izlemektedir. Hatta bizim çocukluğumuzda okuduğumuz Ferenc Molnar'ın ünlü *Pal Sokağı Çocukları* adlı kitabı, oyun için boş arsanın kavgasını yaparak birbirlerini taşla yaralayan mahalle çocuklarının hikayesini anlatır. Nitekim romanın sonunda o arsa da tahta ve telle çevrilecek ve işçi sınıfına verilecek odaların yer alacağı büyük bir bina inşa edilecektir.

Avusturya ve Macaristan'da işçi sınıfının vaziyeti çok fenadır. Bunlar, çoğu kira kışlaları denen, ailelerinin oda oda oturdukları, sıhhi şartları son derece düşük binalarda yaşarlar. Üstelik buralar bile o kadar pahalıdır ki bazı aileler buraya bir başka bekar işçi alırlar. Ücretlerin düşüklüğünden dolayı Avusturya işçi sınıfı huzursuzluk içindedir. Yaşam şartları son derece düşüktür. I. Dünya Savaşı'ndan evvel Viyana gibi şehirlerde, onda bir nüfusa bir oda gibi düşmekteydi. Bu İngiltere'de, Almanya'da iki onda bir, iki onda üç gibi bir miktardı. Hiç şüphesiz ki çöken köylülük bu ülkede bir problem haline gelmiştir. Diğer büyük ülke Rusya, 19. yüzyılın son 25 yılında, büyük gelişme kaydetmektedir. Ama bu gelişme, onun elan diğerlerinden çok geri, kırsal bir ülke olmasını önleyememektedir. Unutmayalım I. Dünya Savaşı'na %90'ını okuma yazma bilmeyen bir nüfusla girmiştir. Tabii o %10'un içinden de yeryüzünü aydınlatan edebiyatın mübeşşirlerinin çıktığını söylememize gerek yok. Sanayi en ağır şartlarda işçi sınıfını istismar etmektedir. Bu da bize artan sosyalist hareketleri, konservatif, tutucu ortodoksiye rağmen ilan eder.

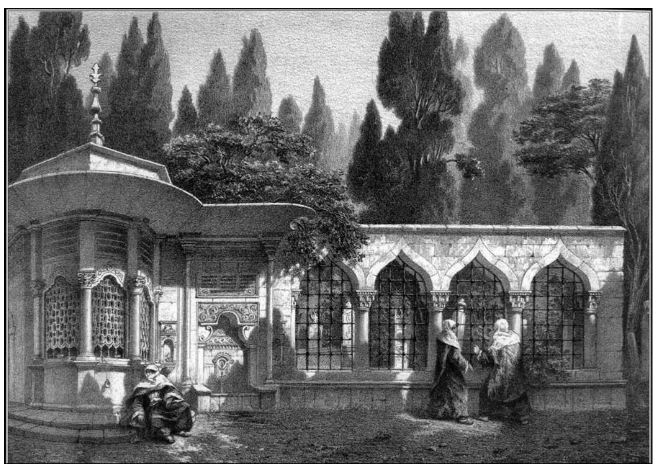
OSMANLI BAŞKENTİNDE BİR SEMT; ÜSKÜDAR

Üsküdar'a, eskiden Yunan, Hellen, Roma zamanlarında Hrisopolis (altın şehir) denirdi. Herhalde yanıbaşındaki Halkedon (Kadıköy) kadar kalabalık bir yerleşim değildi. İşin garip tarafı, İstanbul'da Türklerle meskûn ilk şehrin Üsküdar olmasıdır. Çünkü herkesin bildiği gibi daha Yıldırım Bayezid zamanında burası Osmanlı kontrolüne geçmiş bir araziydi. Fakat ilginç olan, Türkler fetihe kadar buradan hemen hiç çekilmemelerine rağmen, Bizans burada bir hükümranlık iddia ederdi. Bu garip alaşımlı, yani kimin idaresinde ve kimin hâkimiyeti altında olduğu belli olmayan şehirde, her iki unsur, yani bu taraftan gidip oraya yerleşenlerle şehrin yerlileri fevkalade iyi geçinirdi. Seyahatnameler öyle gösteriyor ki, Bertrandon de la Brocquière –ki 1430'larda geçti Osmanlı topraklarından– Üsküdar'dan İstanbul'a geçerken kayıkçılar karşıdan geliyorlar. Yani böyle gümrüksüz, tabii vizesiz bir uygulama var. En azından Bizans-Osmanlı ticareti ve alaşımı, bugünkü bizim Ortakpazar, Avrupa Birliği üyeleriyle yaşadıklarımızdan daha rahat ve daha canlı cereyan ediyor. Üsküdar, çok yanıltıcı bir isimdir. Ecnebi dillerde "Skutari" diye telaffuz edilir. Fakat aynı isim Arnavutluk'taki İşkodra için de kullanılır ve birtakım Osmanlı mühendisleri de Arnavutluk İşkodra'sından Arnavutluk Üsküdarı yahut sadece Üsküdar diye bahsederler. Binaenaleyh ikisini karıştırmayalım.

Üsküdar nedir? Bizim edebiyatımızın, İstanbul edebiyatımızın en canlı, en sevimli köşelerinden biridir. Bugün öyle eski zamanın Mihrimah Camii'nin arkasında, yeşillikler içinde ahşap konaklarla dolu, resim gibi şehri kalmamıştır elbette, ama her şeye rağmen İstanbul yarımadasının, Beyoğlu'nun, Boğaz kıyılarının hayhuyundan sonra Üsküdar çok çekici bir köşedir. İnsan başka bir ortama girdiğini görür; bu Osmanlı Türk motifidir. Mutfak ona göredir. Şu kadarını söyleyeyim: İstanbul'un gıda bakımından

ve lokanta bakımından ister ayaküstü yiyin, ister oturun, ister ucuz olsun, ister pahalı bana göre en mutena semtidir. Yani Üsküdar halkı kötü yemez ve kolay beğenmez. O tecrübe etmiştir. Hakikaten İstanbul'un ara sıra gidilecek yeridir. Sahilden girdiğiniz vakit karşınıza Kanunî'nin kızı Mihrimah Sultan için ünlü mimarımızın, Koca Sinan'ın yaptığı cami çıkar.

Bu son derecede ilginç yapı Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Külliyesi içinde yer alan caminin eşi değildir, daha değişik bir tarz uygulanmıştır. Fakat şöyle bir durum ortaya çıkıyor: İster Avrupa tarafından gelip Edirnekapı'dan girin, isterseniz Anadolu'dan gelin, Mihrimah Sultan sizi karşılıyor. Hakikaten Üsküdar'da önünde koca bir meydan vardı, kervan yolunun başlangıcı oradaydı. Üsküdar'da kervanlar şöyle bir konaklarlar ve Mihrimah Sultan onları camiyle karşılar.



Üsküdar Karacaahmet Mezarlığı Çeşmesi. *Eugene Flandrin.*

Şehirde iki tane olan güzel eserlerden birisi de gene bu caminin önündeki III. Ahmed çeşmesidir. Nefis hattı vardır. Topkapı Sarayı önündeki III. Ahmed çeşmesiyle Mihrimah Sultan Camii'nin önündeki III. Ahmed çeşmesinin mimari bakımdan benzerliği varsa da, tabii aynı değiller. Daha da garibi, III. Ahmed çeşmesi çok yakın asırlarda 19. asırda, hatta 20. asır başlarında bile denizden neredeyse elle uzanılacak bir yerdedir. Bugünse meydan doldurulmuştur. Dolayısıyla o güzelim meydanın en önemli özelliği

ortadan kalkmıştır. Karşı taraftan baktığınız zaman, caminin önünde, Şemsi Paşa'nın kuş konmaz denen camiine doğru ve diğer yanda da bugün motor iskelesinin bulunduğu tarafa doğru uzanan bir havuz görürdünüz. Bence İstanbul'un ve Türkiye'nin en büyük, en cana yakın havuzlarındandı bu, düşünebiliyor musunuz? İki kıtanın birbiriyle yaklaştığı yer sanki büyük bir barok havuz güzelliğinde.

Üsküdar sahilindeki bu camiler şehre bambaşka bir hava vermektedirler. Biraz öteye doğru gidersek Gülnuş Emetullah [Rabia] Sultan'ın yaptırdığı cami ile karşılaşırız. Osmanlı hanedanı ve tarihi içinde siyasî bakımdan hiç önemli olmasa da, ahalinin Avcı Sultan Mehmed dediği, Sultan IV. Mehmed'in gözdesi, en sevdiği eşi, çok uzun bir süre hasretliği olmuş ve ardından da Lale devri boyunca III. Ahmed ve II. Mustafa gibi önemli hükümdarların sarayında Valide Sultan olarak bulunmuştur. Biliyorsunuz, imparatorluk protokollerinde sadece padişah analarına Valide Sultan denir. Sultan unvanı verilir. Diğer padişah eşleri hanedandan olmadıkları için haliyle onlara sultan denmez. Sultan diye anılması için aslında valide olması lazımdır. Bu önemlidir.

Gülnuş Emetullah Sultan devlet işlerine karışmayan ve bilhassa kayınvalidesi Hatice Terhan Sultan tarafından da bu yolda yetiştirilen, Harem-i hümayunun sanatla, hayır işleriyle uğraşan son derece disiplinli, son derece güzel, saray adap ve erkânını bilen bir üyesidir. Bugün Gülnuş Emetullah Sultan'ın 18. asrın bir harikası sayılan camiinin haziresinde de türbesi yer almaktadır. O taşın üzerindeki adeta kırılmış gül, onun ölümünden dolayı duyulan hüznü ifade ediyor.



Mihrimah Sultan Külliyesi. *Thomas Allom.*

Sahilden girdiğimiz vakit, Koca Sinan'ın zevkini aksettiren, bir pandantif kutusu kadar zarif Şemsi Paşa Camii'ni görürüz. Buna "kuş konmaz" da denir. Demek ki rüzgâr orada çok hızlı estiği için martılar ve diğer kuşlar caminin minarelerine konamıyor. Bu küçük ama fevkalade sempatik ve insanı ta karşı sahilden esir eden klasik eserin arkasına, şöyle yüksekten baktığınız vakit Rum Mehmed Paşa'nın tipik bir 15. asır eseri olan, büyük ölçüde de Geç Paleologos devri mimarisinin izlerini taşıyan camiini görürüz.

Çok önemli bir devlet adamı olan Rum Mehmed Paşa hiç şüphesiz ki bizim tarihimizde devşirme paşaların iktidarı ele geçirmesini temsil ediyor. Bazılarının zannettiği gibi devşirmelerin Türklükten uzak, hain karakterli oldukları iddiasının ne kadar geçersiz olabileceğini de ispat ediyor. Çünkü Osmanlı bir imparatorluktur ve imparatorluk kendi insanlarını yetiştirir. Tesadüfe bırakmaz. *Devşirme* dediğimiz bu sistem (ki günümüzde son derece yanlış, üstelik bizim devlet geleneğimizi karalayan bir üslupla kullanılmaktadır. Çünkü merkezî ordu olan kapıkulu ocakları için devşirilen acemi oğlanların içinden en kabiliyetlileri de Enderun'a ayrılmak için devşiriliyor ve bu çocuklar o derecede iyi yetişiyorlar ki sarayda Osmanlı devlet protokolünde yer alıyorlar. Çoğunlukla kervan geçmez dağ köylerinden geldikleri için, geldikleri yerin lisanını ve dinî terbiyesini de

unutuyorlar. Hatırlarında sadece geldikleri yerler, aileleri kalıyor. Sonradan isterlerse aileleriyle temasa da geçebiliyorlar. Tam Osmanlı oluyorlar. Müslüman oluyorlar ve bu konuda sadakatleri tamdır. Bazılarında görülen şahsî hırs veya yolsuzluk, bunlar tabii bütün bu sistemi kapsamaz) aslında bütün klasik imparatorluklarda görüldüğü gibi, Osmanlı'nın kendi yöneticisini, askerini yetiştirmesinin ifadesidir. Kontrasta bakınız. Bu Mehmed Paşa'yla aslında yerli bir hanedandan gelen Çandarlı Halil Paşa arasındaki, Çandarlılar arasındaki çekişmeyi düşününüz.

Sahildeki medreseye adını veren Şemsi Ahmed Paşa kimdir? Kastamonu hanedanından gelir. İsfendiyaroğullarından Kızıl Ahmed Bey'in torunudur, yani o da devşirme değildir. 16. asırda demek ki istisnalar vardı. Bazı tarihçiler Şemsi Ahmed Paşa'nın III. Murad'ı rüşvet almaya alıştırdığını ve devlet ağacının kökünü kemiren ilk kurt olduğunu söylerler. Adeta kendi hanedanının intikamını aldığını söyleyip, oğullarını Osmanlı'yı çürüttü diye suçlarlar. Bilinen o ki son derecede zeki adamdır.

16. asırda Avusturya ve İran'dan gelen sefaret erkânına son derecede itibar edilirdi. Bunlar çok iyi ağırlanır ve çok da tantanayla karşılanırdı. Mesela bir keresinde İran'dan bir elçilik heyeti kervanla Mihrimah Camii'nin önüne geliyor.

Şemsi Ahmed Paşa'nın arkasında o yeniçeri grubu solaklar, peykler sorguçlarıyla en pahalı kumaştan elbiselerle gelenleri karşılıyorlar. İran elçisi Mirzakulu Han son derece sivri dilli birisi. "Nedir efendim bu böyle gelin alayı gibi?" diyor. Cevap: "Bize değil sultanım, Çaldıran'dan gelen gelini karşılamışlardır." Gördüğünüz gibi son derece hazırcevap ve 16. asrın yüksek zevkini taşıyan, kendi de bir hükümdar hanedanından gelen paşanın yaptırdığı cami de bir pandantif kadar zariftir.

Üsküdar'da biraz daha denize doğru, Marmara'ya doğru yürüdüğünüz takdirde, tepede III. Mustafa'nın Ayazma Camii denen camiyi görürüz. 18.

asrın bu incisi, Mustafa’nın, padişahın adıyla anılıyor. Şehirde Laleli’yi o yaptırmış, o da onun adıyla anılıyor. Fatih Camii’ni zelzeleden sonra baştan aşağı tamir ettirmiş, tabii o da onun adıyla anılıyor. Buna da Ayazma diyorlar. Ayazma Camii’nin özelliği son derecede ilginç taştan kuş kafesleri olmasıdır. Ve avlusunda da –nadir görülecek şey– sarayın büyük zabitlerinin, silahdar ağaların ve diğer saray zabitlerinin mezarlarının yer almaktadır. Bu mezar taşlarının başlıkları son derecede ilginç ve nadidedir.

Üsküdar’da Kösem Sultan tarafından 1640’ta yaptırılan ve Çinili Cami denen cami ilginç bir tefekkür alanıdır. Genç Haseki 14 yaşında Sultan I. Ahmed’le tanışmış ve bu iki genç çocuğun aşkı gerçek bir Romeo-Juliet gibi, vuslattaki bir Romeo-Juliet gibi devam etmiştir. Sanatkâr padişahın, I. Ahmed’in erken ölümünden sonra Kösem Sultan’ın Eski Saray’a gitmesi ve oğlu IV. Murad tahta çıkınca genç bir valide olarak tekrar geri dönmesi hazin bir hikâyedir.

Ondan sonraki hayatı, icraatı ve huyu değişir. Bu meditasyon zamanlarını, Üsküdar’da Celvetiye tarikatının kurucusu ve padişahlar tarafından son derece de hürmet gören, eli öpülen Aziz Mahmud Hüdai’ye eskiden kocasıyla birlikte ziyaretini hatırlamış olmalıdır ki, Üsküdar onun için mukaddes bir anıya sahiptir.

Üsküdar’ın bir diğer valide camii, Nurbanu Sultan adına yapılmıştır ve Valide-i Atik Camii diye bilinir. Bu caminin külliyesinin bir kısmı Paşakapısı Cezaevi olarak kullanılmıştır, yanı başında da bir askeri rüştiye vardır. Muhafaza edilmiştir, restore edilmiştir. Valide-i Atik Camii çıkıp etrafın gezileceği, 16. asır mimarisinin ve çini sanatının zevkle seyredileceği bir camidir. “Zevkle seyredileceği”ni lafın gelişi söylüyoruz. Yoksa son zamanlarda bu caminin uğradığı felaket bizim için utanç verici olmalıdır. Evvela sanatı sevdiğini zannedenlerden birisi bu mihraptaki nefis 16. asır çini panoları hoyratça kırdırıp söktürmüş ve çaldırmıştır. Polisimiz kendisini yakaladıktan sonra geriye monte edilirken o güzellik maalesef

kırık bir kalp gibi gözümüzün önündedir. Ne hikmetse gene bu camiye dadananlar, sözde sanatsever antika meraklıları caminin şamdanlarını çalmışlardır. Vatandaşlarımız, o mahallenin insanları bu eserlere sahip çıkmadığı taktirde hiçbir umut yoktur.

Üsküdar'ı Üsküdar yapan ve başlı başına gezilip görülecek bir semt haline getiren yerlerden birisi de çok geniş sahaya yayılan Karacaahmet Mezarlığı'dır. Karacaahmet'teki mezar taşlarını ve mezarlığı okumak, onların serpuşlarını seyretmek bir meşgale olmalıdır. Ne var ki burası da, mazideki kötü imar planları ve bazı müteahhitlerin toplayıp mıcır yapmaları yetmiyormuş gibi, maalesef hoyrat hırsızların çaldığı taşlarla da günden güne fakirleşiyor. Ne zaman aklımız başımıza gelecek diye soruyoruz.

Eski Üsküdar; valide sultanlar, haseki sultanlar, padişah kızlarının camileri ve bu üç dergah ve Karacaahmet Mezarlığı demektir. 18. yüzyılda Selimiye Kışlası inşa edildikten sonra Üsküdar dünyevileşmiştir. Hiç şüphesiz ki Üsküdar sınırını belirleyen 18. yüzyılda yapılmış Selimiye sadece Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, bütün Avrupa'da örnek olacak bir yapıdır. Barok bir eserdir. Padişahın adını taşır ve Kırım Savaşı sırasında da hepinizin bildiği gibi hastane olarak kullanılmıştır. Florence Nightingale burada hizmet vermiştir. Daha sonraki devirlerde de hapishane de olmuştur. Ama bunların hepsini unutalım ve bu güzel eseri Boğaz'ın girişini, Marmara'yı süsleyen bir kütle olarak görelim. Gerçek anlamda askerî mimari Türkiye'de ölmemiştir ve devamlı yaşamaktadır.

Üsküdar tarihi eserleriyle, dokusuyla İstanbul'un az bilinen ama çok daha iyi bilinmesi, korunması, etüt edilmesi gereken bir semtidir.

Üsküdar, dergâhlarıyla da ünlüdür. Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi şehirdeki şeyhleri Buhara'dan gelen ve Orta Asyalı hacıların hac yolunda uğrayıp konakladıkları üç adet tekkeden en görkemlisidir. Özbekler Tekkesi

mahalle sekenesinden olduğum için söylüyorum, huzur içinde oturulan bir mahal ve son yeşilliklerimizdendir.

Tabii ki Özbekler Tekkesi'nin asıl tarihi rolü mütareke dönemine aittir. Anadolu'daki kurtuluş mücadelesini destekleyen tekke ve şeyhleri İstanbul münevverlerinin sığındığı ve Anadolu'ya geçirildiği başlıca noktaydı. Bu gibi merkezlerin her biri eninde sonunda İngiliz işgal karargâhı tarafından basılıp dağıtıldığı halde Özbekler Tekkesi'nin bu önemli görevi sessizce götürmesi mensuplarının ne kadar ağzı sıkı, dikkatli ve etrafı tanıdıklarını gösterir.

Son zamanda İngiliz istihbaratı burayı keşfetmişse de kimseyi yakalamaya muvaffak olamamıştır. Tekke ve zaviyeler kapatıldıktan sonra da, şeyh Necmettin Efendi mutad günlerde şehrin musikişinasları ve edebiyat çevreleri ile burada toplayıp meclisler kurardı.

Tabii bizde konuşulanlar uçar, yazılı ve kalıcı hiçbir bilgi bulunmaz. Bugün tekkenin selamlık bölümünde Necmettin Efendi'nin çocukları yaşamaya devam ediyor. Doğrusu nadiren rastlaşsak da sohbetlerine doyum olmuyor. Özbekler Tekkesi İstanbul'un çevresiyle birlikte korunması gereken bir noktasıdır.

GEÇMİŞ ASIRLARDA BEYOĞLU VE FENERLİ BEYLER

Beyoğlu, Galata… 1970'lere kadar İstanbul'un üç önemli parçasından biriydi. Yani suriçi İstanbul, onun dışında Haliç civarında Eyüp, nihayet Bizans devrinde Pera denen Beyoğlu, Galata ve Üsküdar. Sonra İstanbul o kadar büyüdü ki, *bilâd-ı selâse* denen bu üç eski şehrin İstanbul'da esamesi okunmaz hale geldi. Ve günümüz İstanbul ahalisinin çoğu ne İstanbul'u, ne Eyüp'ü, ne de Üsküdar'ı çok iyi bilir. Ama Beyoğlu bugün bile bilinir. Çünkü ne olursa olsun Beyoğlu İstanbullunun kendini attığı bir semttir. Fakat işin garip tarafı, son senelerde İstanbul'a gelip yerleşen insanların çoğu ne İstanbul camilerini ne de Beyoğlu'nu biliyor.

Nedir Beyoğlu? Bizans devrinde Pera denirdi, bu “karşı” demektir. Şehrin hayatıyla, devletin bünyesiyle alakası olmayan, uzaktan gelme insanların yerleşip yaşadıkları yer, *Pera* olarak görülürdü. Bizanslı burayı sevmezdi. Tıpkı Osmanlı devrindeki İstanbullunun şüpheyle karşıladığı gibi... Denizaşırı yerden gelen Cenevizli, Venedikli, Güney İtalyalı, hatta İspanya’nın Katalonya’sından gelenler, şehrin bu kesiminde yerleşirlerdi. Pera’nın hâkim unsuru zaman içinde değişirdi. Bir ara Venediklilerdi. 1185’teki büyük bir kavgada kentin asıl halkıyla araları açıldığından şehir, yani Pera yağmalanmıştı. 1204’te bunun intikamını çok kötü aldılar. Bundan yaklaşık 800 sene evvel, 1204’te Dördüncü Haçlı Seferi’ni Kudüs’e değil, İstanbul’a yöneltmişlerdi. Latinler tarafından alınan şehir yağmalandı ve Venedik de Pera’nın efendisi oldu.

Bu efendilik 50 yıldan fazla sürmedi. İznik’e çekilen Bizans halkı ve hükümdarları şehri tekrar geri alınca onları Pera’dan attılar. Attılar da ne oldu? Kendileri mi yerleştiler? Hayır. İmtiyaz gene bir yabancı gruba, Cenevizlilere verildi. Bu böyle gidedurdu. Nihayet 1453’ten sonra da Beyoğlu yeniden düzenlendi. Artık ne Cenevizlilerindi, ne Venediklilerindi. Ama halen Batı Avrupa’dan, denizaşırı yerlerden, İtalya’dan gelen bir halk oturuyordu. Yerli Hıristiyanlar da yerleşmeye başlamıştı. Daha da ilginci, Kırım alındıktan sonra buradaki Karay, yani Yahudi mezhebinden olan Türkler de ahitnameyle buraya celb edildiler. 1492’den sonra da İspanya’dan, İtalya’dan sürülen Yahudiler ve hatta Müslümanlar da semtin bu kesiminde oturdular. Karaköy aslında *Karayköy* demektir. O cemaatin yanı başına İstanbul’a yeni gelen Müslüman İspanyol Araplar, Endülüslüler, İspanya Arapları diyorum ama Endülüslüler yerleşti. Hatta bölgenin en büyük kilisesi olan Dominiken ve Fransisken biraderlere ait olan kilise de onlara verildi. Bugün Arap Camii adıyla bilinen İtalyan Rönesans tipi bu yapı, Perşembe pazarının hemen kıyısındadır. Bir müddet sonra buradaki Musevilerin Hasköy’e doğru genişlediğini, orada da bir cemaat, bir koloni

teşkil ettiklerini görüyoruz. Burada ünlü aileler vardı: Doryalar, Okardziler, Bothegeler, de Orlando, Adorna gibi aileler… Bunların bir kısmı asırlar boyu bu şehirde yaşadılar. Mesela sonunda Alman sefareti dragomanı, baş tercümanı olan Baron de Testa böyle bir soydan geliyordu.

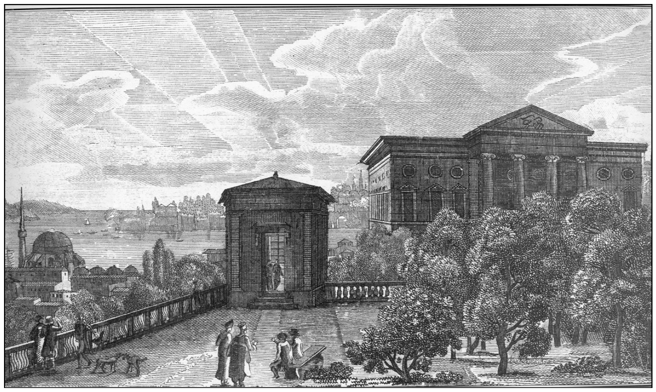
Genellikle de Türklere değil, daha çok yabancı elçiliklere dragomanlık, tercümanlık göreviyle hizmet ederlerdi. Çünkü Bâbıâli'deki tercüme işlerini daha çok karşı yakada, Fener'de oturan, Fenerli Beyler dediğimiz eski Bizans aristokratlarının kalıntıları olan Hellenler görürlerdi. Pera kısa zamanda Batılı sefaretlerle doldu. 16. yüzyıla kadar bizde yerleşik elçilik sadece İtalyanlarınkiydi. Mesela Venediklilerin sarayı önce Bahçekapı'da, Aslanlı Ev denen, bugün yok olan bir binadır, daha sonra Fener'e yerleşmişti bunlar. O da biliyorsunuz 1980'lerdeki imar hareketleri sırasında yok oldu.

16. asırda Venediklilerin yerleştiği sefaret, *Palazzo Venezia* denen bina elan bütün haşmetiyle Beyoğlu'nda, Tomton Kaptan Sokağı'nda bulunmaktadır. Bunun da kendine göre çok acı bir hikâyesi vardır. Venedik Cumhuriyeti, Napolyon istilasıyla yıkılınca, 1804 Campoformio Antlaşması'yla bu bina Fransızlara verildi. Napolyon yenilince 1815 Viyana Antlaşması'ndan sonra Avusturyalılara verildi. Arada İtalya bağımsızlığını kazandı, Venedik onun bünyesine girdi ama sefaret Avusturya-Macaristan'ındı. Ve nitekim 1919 yılında İtalyanlar şehre çıktıkları vakit, burayı Avusturyalılardan haklı olarak geri aldılar. İçindeki Avusturya heyetini attılar. Bu tarihten itibaren İtalya İstanbul'da yapmakta olduğu sefaret binasına pek yerleşemedi ve elli yıl önce bize verdiler. Bugün Maçka Kız Sanat Teknik Enstitüsü'dür. Galiba gene mahiyeti değişti. İtalyanlar Tomton Kaptan Sokağı'ndaki bu binayı İstanbul'daki elçilik konağı olarak kullanıyorlar.

Şüphesiz ki enteresan bir şeyle karşı karşıyayız. Bir kere dünyanın her yerinde böyle liman şehirleri, yabancıların oturduğu liman şehirleri vardır.

Çin'de vardır –Şanghay, Hong Kong gibi– Hind'de vardır. Eski Moskova'nın Slaboda'sı da böyle bir yerdir. Peki Pera'yı anlamlı kılan nedir? Burada sadece tüccarlar ve denizciler değil, aynı zamanda bütün sefaretler bulunurdu. Galiba şehre şıklığını kazandıran da buydu. Venedik Elçiliği'nin hemen yanında Fransa Elçiliği ve Tomtom Kaptan Sokağı'nın başında da Kapitülasyon Mahkemesi yer alır. Fransa Elçiliği'nin bulunduğu yerde daha evvel Polonya Sefareti vardı. Biraz ötede muhteşem Britanya Sarayı yer alır. Ve bu mıntıkada kendine yer bulamayan, geç kurulan Avrupa devletleri Belçika, Romanya, Yunanistan daha ötede elçiliklere sahipti. Alman Büyükelçiliği ancak Gümüşsuyu'nda kendine yer bulabilmişti. Japonya Büyükelçiliği ise Birinci Cihan Savaşı'ndan da sonra, mütareke bitip Cumhuriyet kurulduktan sonra nedense Ankara'ya değil, buraya açılmıştı. Ancak 1935'ten sonra Ankara'ya gittiler.

Bir yanda sefaretler, bir yanda liman aktiviteleri, öbür tarafta Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadî hayatını kontrol eden bankalar ve kuruluşlar, *Banque Ottomane* [Osmanlı Bankası] gibi, *Commerciale Italiano* gibi binalar, bilhassa Voyvoda Caddesi'nde, bugün Bankalar Caddesi denen yerde bulunmaktadır. İstanbul'da oturan veya burayla devamlı iş gören "levanten" dediğimiz kimi Fransız, kimi İtalyan, kimi Avusturya asıllı birtakım aileler burada zengin konaklara sahiptir. Amerikan Elçiliği'nin ve biraz ötedeki İngiltere Elçiliği'nin bulunduğu Pera bölgesinde, yani Pera Palas'ın bulunduğu sokakta bu binaları da görmek mümkündür.



Beyoğlu’nda Fransız Büyükelçiliği (Fransız Sarayı).

Öte taraftan da büyükelçiliklerin yakınında, başta Saint-Antoine gelmek üzere, Santa Maria Draperis, onun biraz ötesinde büyük Katolik kiliseler veya Kırım Kilisesi gibi Protestan kiliseler, katedraller bulunur. Ve Beyoğlu bunlarla birlikte Batı’dan ithal edilen küçüklü büyüklü malların satıldığı ünlü dükkânlar, sadece Pera Palas değil, ondan daha eski olan Büyük Londra Oteli veya Tokatlıyan gibi şehrin ilk modern otelleri, kafeler, patisseriler, kafe şantanlarla [*café chantant*] ayrı bir âlemdir. Buralara şüphesiz üçüncü sınıf truplar gelir Batı’dan, ama ara sıra birinci sınıf trupların ve artistlerin de geldiği olurdu. Nitekim İstanbul’u seven Sarah Bernhardt birkaç kere gelmişti. Ünlü besteci ve virtüoz Franz Lizst de gene İstanbul’u ziyaret edenlerdendi. Bunların arkası kesilmedi. Şehrin bu muhitinde oturan, yabancı dil bilen gruplar bilhassa bu gibi artist ve trupları davet ederlerdi. Ve gene yabancı basın ürünleri de burada satılırdı. Bir zamanlar İstanbul’da en çok Fransızca gazeteler okunurdu. Zamanla yerini başkalarına devrettiler.

İşte *Beyoğlu*… Niçin Beyoğlu dendiği bile belli değil. Acaba İtalyan Sefareti’nden ve orada bulunan aristokratlardan birinin “Bey oğlu” diye anılmasında mı ileri geliyor bu? Yoksa başka bir isim mi var? Bir yanda Galatasaray Lisesi 1860’larda burada hayata geçmiş Mekteb-i Sultani olarak, ama onun yerine daha evvel bir Galata saray mektebi, yani Enderun mekteplerinden birisinin olduğu bilinmektedir. İsmi Galata… Galata ne

demektir? Süt mü demek? Acaba burada inek ahırları vardı, ondan mı öyle deniyordu? İsmi çok, ama hiçbir mananın kökünde bir aydınlık yok. Ama şurası belli bir şey: *Pera*, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya, Batı hayat tarzına açılan kapısıydı. Ve buradaki eğlence, buradaki tüketim, buradaki yemek başka yerlerde görülmezdi. Buradaki hayat da başka yerlerde hoşgörülmezdi. O İstanbullu Türk'ün ancak kısmen uğradığı bir yerdi. Pahalı alışveriş yapmak için veya beylerin eğlenmek için geldikleri bir yerdi. Şüphesiz Beyoğlu'nda Batı kültürüne açık yerler de vardı. Kitaplıklar, kütüphaneler… Ama fazla nostaljiye dalmayalım. Bugünkü Beyoğlu Batı dünyasıyla çok daha fazla bağlantıda. Ve üstelik onun sakinleri, müşterileri, sevenleri de artık eskisi gibi Batı dünyasından gelenler, Levantenler veya onlara özenenler değil. Düpedüz İstanbullu Türkler. Hatta hafta sonu itibariyle Türkiye'nin her yerinden gelenler. Oradaki kitaplıklar artık onlara hizmet veriyor. Beyoğlu bugün hepsinden daha şaşaalı ve hepsinden çok daha fazla bu memleketin yaşamına ait bir bölge. Bunu unutmamamız gerekiyor.

Fetihten sonra yapılan ilk tahrire göre Pera surlarla çevrili bir bölgeydi. Bu surlar bugünkü Tophane'yi, Karaköy ve Perşembe Pazarı'nı içeriyor ve köşede de muhtemelen Tersane'de bitiyordu. Atatürk Köprüsü'nün başındaki Azapkapı, Azeb Camii, aslında tersane azeplerinin adıyla anılmasına rağmen banii, büyük sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'ydı. Ve mimarı da herkesin ilk bakışta üslubundan kavrayacağı gibi Mimar Koca Sinan idi. Bu bölge yukarıda Şişhane'ye kadar uzanır. Şişhane bugün Altıncı Daire-i Belediye binasıyla tanınıyor. Kısaca Beyoğlu Belediye Binası dediğimiz bu bina, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya özenilerek yapılmış ilk belediye binası, hatta ilk önemli belediye teşkilatı binasıdır. İsmi de düpedüz bir özentiydi, çünkü coğrafî sıralamada buranın altıncılıkla alakası olmadığı halde, tamamen Paris'teki şık Altıncı Bölge dolayısıyla bu

isim verilmişti. Büyükhendek Caddesi de zaten şehrin surlarının buradan geçtiğini gösteriyor.

Beyoğlu'nda fetihten hemen sonra yapılan tahrirde Ermeni, Rum ve Yahudi nüfusun yanında İtalya'dan, Sicilya'dan, Avrupa'dan gelenler de göze çarpıyor. "Latin" dediğimiz bu millet aslında bir millet değil, bir taife idi. Ve bunlar bir hukukçuyla Bâbıâli nezdinde temsil edilirdi. Gene 16. asırda ilk önemli sefaretler de İtalyanların yanında, buralardan gelmektedir. Yani Avusturya dediğimiz, mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu'nun temsilcisi ve Fransa Kralının temsilcisi burada, büyük kilisedeki loncada oturma imtiyazı yüzünden adeta çamaşırcılar gibi kavga etmişlerdi. Bu gibi ilginç olayları Pera'nın yerli halkı sadece gülerek seyrederdi. Nitekim sadrazam bu kavgayı önlemek için kilisenin kapılarını Pazar günü kapattırmış, Doktor *Peysen* bundan haberdar olduğu için gelmemiş, Fransız ise gelip kapıları yumruklamış ve rezalet çıkarmış. Herhalde 16. yüzyılın Pera'sı bu gibi olaylarla gününü gün ediyordu. Veya İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in bize ilk gönderdiği elçi Edward Barton, kendi kiraladığı evde, ki muhtemelen Tophane'nin üstündeydi bu, gürültülü, sazlı sözlü, çengili eğlenceler tertiplediğinden dolayı, komşular tarafından şikâyet edilmiş ve ahlâkî gerekçelerle evinden atılmış.

O tarihte Osmanlı başkentinde hiç şüphesiz ileride 1815 Viyana Antlaşması'nın getireceği diplomatik muafiyet hükümleri uygulanmıyordu. Pera'daki sefaretlerin her birinin kendi fırını ve kendi şarap depoları vardı. Bu şarapları da vergisiyle alıyorlardı. Ancak 1699 Karlofça Barışı'ndan sonra Vestfalya Antlaşması hükümlerine göre diplomatik misyonların vergisiz mal alma hakkı doğdu. Birçok kilisede İtalyanca ve Fransızca ibadet ediyorlardı. Bunların yerli Hıristiyanlarla alakası yoktu. Bugün bu kiliselerde Türkçe ibadet bile başlamıştır. Çünkü İstanbul'un Levanten halkı artık İtalyanca ve Fransızcayı unutmakta, Türkçeye dönmektedir. 19. yüzyıla kadar Pera bir yabancı şehirdi. Bu yabancı şehri biz hoş

görüyorduk. Hâlbuki Lamartine Fransa taşrası diyor. Bir Osmanlı tarihçisi ise günümüzde insanların büyük hayranlıkla gezdiği Grand Rue du Pera, Cadde-i Kebir ya da bugünkü adıyla İstiklal Caddesi'ni, bakın nasıl tarif ediyor: "sakinlerinin kartvizitleri kadar manasız uzunlukta ve beyinleri kadar dar bir cadde…" Sakinlerinin kartvizitleri derken, kartvizitlerini hakikaten yerli yersiz birtakım unvanlarla süslemeyi seven Levanten ahaliyi kastetmektedir.

İstanbul Avrupalılığı hiç ilginç görünmemektedir. Kimlere? Avrupalılara. Oysa Osmanlı halkı için çok ilginçtir. Ne de olsa değişiklik kapısıdır. Değişiklik toplumların en masum isteğidir. Ama her zaman için en güzel ve doğru biçimde tecelli ettiği söylenemez. 1960'lardan itibaren hem Avrupa'dan, bilhassa İtalya'dan gelen cemaatin erimesi, karışık evlilik veya göç dolayısıyla, hem de yerli Hıristiyanların azalması dolayısıyla Beyoğlu bir çöküntü yaşadı. Bu çöküntü ilk anda Anadolu'dan göç edenlerin yerleşmesi ve Pera'nın kendine özgü eski renkliliğini kaybetmesi şeklinde görüldü. Mamafih şehrin imkânları ve coğrafyası cömert davrandı. Aradan 40 sene geçmeden Beyoğlu yeniden canlandı. Sanat galerileriyle, kitapçılarla doldu. Ve bugün için artık oradaki emlak da pahalılaşmaya başlamıştır. İstanbul'un kendi aydınları, kendi zenginleri kadar dışarıdan da gelenler oraya yerleşiyor. Bu kozmopolitizmin sınırları da iyi tespit edilmeli ve ona göre kültür politikaları takip edilmeli… Aksi takdirde Beyoğlu bu sefer başka türlü bir yavanlığın içine girer.

* * *

Tarih okurken hep "Fenerli Beyler" diye bir zümreden söz edildiğini duyarız ve açıklaması hemen hiç yapılmamıştır. Okuldan sonra tarih okuyan az sayıdaki meraklılar Fenerli Beyler'den "İpsilanti, Mavrokordato, Aristarhi" gibi isimlere rastlar ama Türk tarih edebiyatında bunların ne olduğu üzerinde durulmaz. Gerçi, bunların Babıali tercümanları olduğunu

biliriz. Ama Musahipzade Celal Bey gibi titiz bir tarihi tiyatro yazarının oyunlarında bile, Fenerli Beyler Fransızca tercümanlık yapar ve Rum şivesiyle Türkçe konuşurlar.

Bu bir hatadır ama daha vahimleri vardır; Fenerli Beyler'in hepsinin Bizans asilleri olduğu veya Yunan ayaklanmasını destekleyen hainler zümresini oluşturduğu tekrarlanır. Bir kısmı da onları Doğu Akdeniz Limanı'na yerleşen Batı Avrupalı ve Batı Akdenizli "Levanten" dediğimiz tüccar halkla karıştırır. Oysa Fenerli Rum Beyleri zümresi Osmanlı toplum sisteminin devraldığı beşeri coğrafya mirası ile ilginç bir uzlaşmasının ve Osmanlı devlet mekanizmasının ihtiyaca göre neler yaratabileceğinin bir kanıtıdır.

Fenerli Beyler, Rum Ortodoks cemaatine mensup bir aristokrasidir. Ama bu soyluluğun hukuki hiçbir temeli yoktur. Aileler ya devlet ya Patrikhane nezdinde üst görevlere gelmeyi bir teamül haline getirmişlerdir. Tabii buna uygun bir yaşam ve eğitim sistemini de üretmeyi başarmışlardır. Belirttiğim gibi Osmanlı toplumunda hükümdar hanedanı dışında hukukla temellendirilmiş, ırsi olarak imtiyaz kazanan hiçbir sınıf yoktur. Fenerli Beyler de bu imtiyazlı konumlarını muhafaza edebilmek için önce eğitime, sonra devletle iyi ilişki kurmaya dikkat ederlerdi.

İdeolojileri hiçbir şekilde milliyetçi değildir, devlete sadakattir ve bu sadakati abartarak gösterecek bir üslup ve kültürel davranış yaratmışlardır ki Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman ulema hanedanlar dışında böyle kurumlaşmış bir yaşam ve davranış biçimi ancak Rum Ortodoks Fenerli Beyler ve Ermeni Gregoryan "amira" sınıfı için söz konusudur. Kendilerini Fener semtinin adıyla nitelendirmemize rağmen, bu yüksek zümre oraya hiç şüphe yok ki 17. yüzyıl başından itibaren Patrikhane'nin Fener'e taşınmasıyla birlikte gelip yerleşmiştir. Yoksa bu surdibi kıyı semtte Bizans devrinde Venedikli, Lübnanlı, Katalunyalı, Arap ve Türk tüccarlar yaşardı. Dolayısıyla bir bir yıktığımız Fener'deki taş Rum konakları, bazılarının

sandığı gibi Bizans devrine ait değil, 17 ve 18. yüzyıl Osmanlı mimarisine ait eserlerdi.

Fenerli Bey aileleri içinde Argiropulo gibi, Mavrokordato gibi eski Doğu Roma Hellen soyluları kadar, Kantakuzenos gibi Arnavut asıllı Bizans hanedanları, Bogoridi gibi Bulgar asıllı ve Baltazzi gibi Rumen asıllı boyar reisleri veya zenginleşmiş tüccarlardan ve hatta daha ilginci; Petrasili ailesi gibi 1204 Haçlı istilasından kalan Latin kökenliler de vardır. Bunlara ünlü saray hekimi Mavroyeni Paşa'nın geldiği Napolili Morosini gibi İtalyanlar da ilave edilmiştir. Bu karmakarışık zümreyi birleştiren çimento, mensubu oldukları Rum-Ortodoks inancı ve kabul edilen Hellen kültürüdür.

Şu kadarını söyleyelim ki, İtalyan ve Batı Avrupa kültüründe Hellenizme bağlılık bağnazlık derecesinde değildi. Ama kendilerini yükselten Osmanlılık her şeyin önünde gelirdi. Londra Büyükelçimiz Kostaki Musurus Paşa'yı bu dünya görüşünden dolayı Atina elçiliği sırasında Yunanlı milliyetçiler öldürmeye kalktılar. Gerçi içlerinde ticaret ve armatörlükle zengin olanlardan birisi olan, İpsilanti ailesi gibi yerli milliyetçiliğe kapılanlar yüzünden Yunan ayaklanmasından sonra Fenerli Beyler kısmen gözden düştü ve yerlerini daha çok Ermenilere ve yükselen Arnavut Fraşeri ailesi veya bazı Türk memurlara bırakmaya başladılar. II. Abdülhamid devrinde Hıristiyan ve Müslüman Arap asıllı bürokratlar da bu kervana katıldı.

Fenerli Beyler'in çocukları İtalya'da Padua'da, sonra Fransa'da okurlardı ama asıl önemlisi devrin en seçkin hocalarından Türkçeyi en iyi biçimde öğrenirlerdi. Kozmopolit Osmanlı bürokrasisinin bütün adet ve üslubunu kavradıklarından çağdaş Yunan milliyetçiliğine karşı çok soğuk, hatta düşmanca davranırlardı. 19'uncu yüzyıl kültürü ve diplomasisi içinde Fenerli Beyler'in rolü bundan dolayı çok önemliydi; nitekim imparatorluk eridikten sonra ve bu ailelerin çoğu bugünkü Türkiye'yi terk ettikten sonra çocukları ve torunları Yunanistan'a değil Avrupa'ya yerleşmişlerdir. Daha

ilginci, Avrupa’ya yerleşen bu Fenerlilerin çocukları Türkçeyle birlikte Yunancalarını da unutmuşlardır.

SON OSMANLILAR

28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan veliahdı Franz Ferdinand'ın Saraybosna'daki katli, bir dizi büyük hükümetin, en başta Avusturya-Macaristan, ardından Rusya ve Almanya'nın Sırbistan'a karşı veya taraftar tutumları dolayısıyla karşılıklı savaş ilanına neden oldu ve dünya, Cihan Savaşı'na girdi. Bu savaşa Türk İmparatorluğu, 29 Ekim 1914'te, Rusya'ya harp ilanıyla katılmıştır ve merkezî devletler olan Almanya, Avusturya-Macaristan ittifakında yer alarak kalabalık büyük devletler camiasına karşı savaşa girmiştir.

Bu akıl almaz ölçüsüzlük ve yanlışlığın bir nedeni de, savaşa ilk önce İngiltere ve Fransa yanında girmek istememize rağmen onlar tarafından refüze(!) edilmemizdir. Bu doğrudur. Balkan Savaşı'nda önemli bir varlık gösteremeyen askerlerin, komutanların politikaya karışmaları dolayısıyla umulmadık mağlubiyetlere uğrayan Türk Ordusu hakkında "modern savaşa ehli değildir" gibi bir yanlış intiba doğmuştur. Askerî çevrelerdeki subay ve erleri iyi tanıyan Almanya ve Avusturya-Macaristan, bu intibaya katılmıyordu; ama Türklerle temaslarını ve harp tecrübelerini çoktan beri kaybeden İngilizlerin 19. yüzyılda sahip oldukları müspet intiba bu dönemde silinmişti.

Kimse, yanında ayak bağı olacak bir müttefik istemez. Osmanlı genelkurmayının bu savaşa girmek istemediği açıktır. Savaşa girmek isteyen Enver Paşa ve onun Alman müşavirleridir.

Bildiğiniz komutanların hepsi, o zamanki genç askerlerin başında Mustafa Kemal ve Hikmet Bey, Şükrü Paşa veya Esat Paşa gibileri böyle bir ittifaka taraftar değildi. Kaldı ki İsmet Bey'in savaştan biraz evvel bir kurmay olarak verdiği ve yayımlanan rapor durumu açıkça göstermektedir. "Belki" diyor, "Tannenberg'de Ruslara karşı zafer kazanan Almanya'yla müttefik

olmak anlaşılabilirdi; ama bu ordunun Fransa karşısında Marne Cephesi’nde duraklaması, Alman kuvvet-i askeriyesinin umduğumuz gibi mükemmelin üstünde olduğunu da göstermiyor. Şu halde, bunlarla birlikte savaşa girilemez”.

Savaş uzun cephelerde, uzun yıllar devam etti. Bu savaşta toptancı bir hüküm veremeyiz. Şu kadarını söylemek gerekir: Birinci Cihan Savaşı’ndaki savaşan Türk ordularının zabitleri içinde, komutanları içinde en ehliyetsizleri, Enver ve Cemal paşalardır. Harika savunma örnekleri, hücum örnekleri veren komutanlar vardır. Mesela Hayfa’da şehre girmek üzere olan İngiliz tümenini yüz küsur kişilik birliğiyle, topografyayı çok iyi bildiği için müthiş bir makineli savaşıyla durduran Bilal Bey, bunlardan biridir.

Bu kahraman ve bilgili zabitlerimizin tarihini de biz yazmış değiliz. İsrail askerî tarih uzmanlarının makaleleri arasından okuyabilirsiniz. Kutülammare’de Halil Paşa’nın Towshend’e karşı verdiği savaşla zaferi kazanmışızdır. İngiltere gibi dünyanın en taze ve en birikimli, en kalabalık ordularını Süveyş cephesinde uzun zaman oyalamak konusunda Şehzade Fuad Efendi’nin gösterdiği yararlılık, Gelibolu’da Mustafa Kemal Bey gibi genç askerlerin gösterdiği savunma gücü, bu komutanların bazılarının Enver Paşa’nın kıskançlığını da celbetmesine yol açmıştır. I. Cihan Harbi yalnızca Sarıkamış’taki bilgisiz yenilgimizden ibaret değildir. Hiç lüzumu yokken, donanımları iyi, fakat askerî güçleri düşük Avusturya ordusuna destek için Galiçya’ya bir kolordu göndermek de bu basiretsiz politikanın neticesidir; ama şu da var ki Birinci Cihan Harbi sonunda, Türk orduları, savaşı iyi götüren, modern ordular olduklarını ve Türk milleti, vatanperver bir bilince ulaştığını göstermiştir.

Dört yıllık insan kaybımızın haddi hesabı yoktur. Okullar boşalmıştır. Ziraatı yapacak, kasabada zanaatı götürecek genç kuvvetler artık yoktur. Türkiye, bu insan kaybını telafi için daha en azından 30 sene uğraşmak

zorunda kalacaktır. Bir yerde kalkınmamıza İkinci Cihan Harbi'nin sonuna kadar dumura uğratan bir durumla karşı karşıyayız. 1920 çok önemli bir yıldır; çünkü 1919'da İtilaf Devletleri, Türkiye'ye karşı haksız bir muahadeyi dayatmak istemektedirler. Üstelik yapılmayacak bir şeyi yapmışlardır.

Türkiye İmparatorluğu'nun topraklarını büyük devletlerin geçici işgaline bıraksalar, belki bu kadar tepki çekmeyeceklerdi. Ama Osmanlıya karşı, Macaristan'a, Avusturya'ya ve Almanya'ya karşı yapılanların çok daha fazlası yapılmak istenmektedir. Savaşa son anda İtilaf Devletleri yanında giren Romanya ve Yunanistan'a aşırı hediyeler bahşettiler.

Macaristan'ın Transilvanya, Bulgaristan'ın Dobruca gibi verimli topraklarını Romen Krallığı'na vermişlerdir. Yunanistan'ı ise Küçük Asya'da mükâfatlandırmayı akıllarına koymuşlardır. Bu durum, müttefikleri olan İtalya'yı gücendirdiği gibi Türklerin de aşırı tepkisini çekmiştir.

1920 Nisanı'nda makam-ı saltanat ve hilafeti kurtarmak için Osmanlı anayasasını; yani Kanun-i Esasi'yi ve Osmanlı nizamını kabul etmiş görünen aynı ordunun, aynı mülkî teşkilatın bütün dış ağlarından yararlanan bir mücadele Ankara'da başlamıştır ve 1920'den sonra zor veya kolay, zaman zaman tehlike altında da olsa Türkiye'nin kaderini Ankara elinde tutmaktadır. Bunda bugünün tarihçileri hemfikir olduğu gibi, o günün Avrupalı politikacıları da galiba gerçeği itiraf etmişlerdir.

Çünkü bir müddet sonra İngiltere ile gerilime giren müttefik Fransa, Ankara ile bir antlaşma yapmıştır. İtalya, zaten en başından beri Ankara'ya karşı sempatik davranmaktadır. Uzun süren bu milli mücadelenin sonunda Anadolu'daki orduların zaferini tanımakta ve saygı göstermekte geciken makam-ı saltanat, 1 Kasım 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından lağvedilir.

Böylelikle, Osmanlı hanedanı 622 senelik hâkimiyetini kaybeder. 15 gün sonra, 18 Kasım'da son padişah VI. Mehmed Vahideddin, İstanbul'u terk etmekten başka çare göremez. Bu terk hikâyesi üzerinde biraz duralım. Vahideddin, 19. yüzyılda artık tasvip edilemeyecek hale gelmiş Osmanlı veraset sistemindeki aksaklık dolayısıyla iyi yetişememiş şehzadelerdendir. Bazı şehzadeler, Galatasaray'da okumakta, Harp Okulu'na gitmekte, tıpkı son halifenin oğlu Ömer Faruk Efendi örneğinde görüldüğü gibi Prusya'da, Avusturya'da askerî eğitim görmekte veya Abdülhamid'in diğer oğlu Burhaneddin Efendi veya Osman Fuad Efendi örneklerinde olduğu gibi Avrupa hayatını, politikasını, askerlik sistemini yakından tanımakta, lisanlar öğrenebilmektedir. Belki tahta yakın olan şehzadelerin Sultan Abdülhamid tarafından gözaltında tutulması bunların yetişmesinde bazı aksaklıklar yaratmıştır. Dünya politikasını öğrenecekleri danışmanları yoktur. Kimse onlarla temas etmemektedir. Bırakın memleket dışını, memleket içinde bile gezi yapma imkânları yoktur.

Maalesef bu tip bir eğitim sisteminin zararlarını görenlerin başında da son padişah gelmektedir. Vahideddin, tanımadığı dünya politikası yüzünden başlangıçta Anadolu hareketinin başına Mustafa Kemal Paşa'yı adeta hediye ederek yararlı bir teşebbüse başladığı halde, sonunda oradaki iktidar kaymasını kavrayamamış, hazmedememiş ve Anadolu'yla karşı karşıya gelmiştir.

Ali Kemal, kıymetli bir yazar olmasına ve kendince memleketi sevmesine rağmen, hissiyatı her şeyin önünde gitmektedir ve Anadolu hareketine karşı makam-ı saltanatı kışkırtanların başında gelmektedir. Diğer yandan hanedanın en değersiz mensubu Damat Ferit Paşa son derece bilgisizdir ve feraseti son derece kıttır; Sultan tarafından sadaret ile hem de bir kere değil, birkaç kere görevlendirilmiştir. Vakıâ Damat Ferit'in sadareti ve kurduğu kabinelerin ömrü öbürlerinin yanında süre olarak pek önemsiz kalır; ama bu

arada verdiği zararın sonu yoktur. İşte bu yüzden saltanat makamı gerek Ankara, gerek milletin belirli kesimleri gözünde zedelenmiştir.



Dolmabahçe Sarayı önü.

Bu zedelenme, Büyük Millet Meclisi'nin saltanatı lağvetmesine kadar gitmiştir. Saltanat lağvedildikten sonra İstanbul'u terk ederek Avrupa'ya sığınan son padişahın bir davranışının üzerinde durmalıyız.

Elinde imkân olduğu halde Osmanlı hazinesini yağmalamamıştır ve dört yıl sonra sürgünde fakrüzaruret içinde, borç içinde ölmüştür. Üstelik bu borcu da yaşayabilmek için yapmıştır. Tahtı terk ettiği gün, yakınları, Doktor Reşat Paşa, oğlu ve hareminden başka kimseyi yanına almayan, hatta kızlarını ve torunlarını bile burada bırakan padişahın ardından, bir müddet sonra hanedan bütün üyeleriyle sürülecek, Avrupa'ya sığınacaktır.

Saltanatın lağvından sonra, belki de 1300 yıllık İslam tarihinde ilk defa olarak Halife’yi ümmet adına bir *meclis* seçmektedir ve bu halife de bir buçuk yıl kadar sonra bu makamdan azledilecektir.

Abdülmecid Efendi, o tarihe kadar veliaht-ı saltanattır. Anadolu hareketine sempatisini göstermiştir; fakat hilafete oturduktan sonra bu makamın ne olduğunu anlayamamıştır. Çünkü halife demek, müminlerin emiri olarak iktidarı ve idareyi elinde bulunduran kişi olmalıdır. İdare ve iktidar her yönüyle Ankara’dayken İstanbul’da nasıl bir halife olacaktır? Bunu anlayacak adamın tarih bilgisi, siyaset bilgisi, önsezisi ve manevra kabiliyeti son derece yüksek olmalıdır.

Halife Abdülmecid Efendi kültürlü bir şehzadeydi. Resim yapıyordu ve bazı tabloları müzeliktir. Ama asıl önemlisi, güçlü bir bestekar oluşudur. Abdülmecid Efendi mütareke dönemi ve İstiklal Savaşı sırasında Anadolu hükümetiyle olumlu ilişkiler kurmuştu; bununla birlikte halifenin bazı hanedan üyelerinin de belirttiği gibi siyasetten anlamadığı, Ankara hükümetiyle dengeli ilişkileri sürdürmek yerine alayişli selamlık alayları tertiplediği, hatta bunlardan birinde Fatih Sultan Mehmet kıyafetiyle geçtiği biliniyor. Maalesef protokol ve bütçe işlerinde de ölçülü bir idare kuramamıştı ve Ankara’yla gerilimli ilişkilere girdi. Muhtemelen, hanedanın sonunu, bu gibi hareketler hızlandırmıştır. Yeni cumhuriyetin iktidar savaşına tahammülü yoktu. Esasen hilafet kurumu da, iktidarın dışında kalmak gibi garip bir hukuki konumla bağdaşamazdı. Zira hilafet ruhani bir makam değildir. Dünyevi iktidar sahibi olmak gerekir. Bu sonuç kaçınılmazdı.

3 Mart 1924’te, Dolmabahçe Sarayı’nın kütüphanesinde, İstanbul valisi ve Ankara’dan gelen temsilciler heyeti, unvanı yalnızca halife olan son halife Abdülmecid Efendi’ye Millet Meclisi’nin kararıyla bu görevinin sona erdiğini ve kanun gereği yurtdışına çıkarılacağını tebliğ ettiler. Halifenin itirazı ve kalmakta diretmesi faydasızdı; birkaç saat içinde Sirkeci Garı’nda

alayiş olmaması için en yakın yardımcılarıyla Çatalca'ya gönderildi ve orada bekletilen trene ilave edilen vagonla yurdu terk etti. Bir hafta içinde Osmanlı hanedanı üyeleri yani şehzade ve sultanlar da aynı şekilde sürgün edildi.

Osmanlı geleneğinde; hanedan üyesi demek, padişahın ve erkek evlatlarının sulbünden gelen erkek ve kadınlardır. Bunlara Avrupa dillerinde imparatorluk prensi ve prensesi denir. Onların evli olduğu erkek ve kadınlar, prenseslerin hanım sultan denen kız çocukları ve beyzade denilen oğulları hanedan üyesi sayılmazlar; mensubudurlar. Dolayısıyla eşlerin ve bu durumdakilerin yurtdışına gitmesi gerekmiyorken, çoğu küçük yaşta olduğundan veya yalnız kalamayacağından ebeveynlerini veya eşlerini izleyerek kafileye katıldılar. Hükümet sürgünlere adam başına biner sterlin, dönüşü olmayan birer pasaport ve makul miktarda mücevher çıkartabilme hakkı tanımıştı. Hanedan üyelerinin malvarlıkları bazı istisnalar dışında müsadere edilmemişti. Ama bu emlakın, memlekette kalacak yakınlar tarafından çarçur edildiği veya o yıllarda emlakın bugünkü kadar para etmediği düşünülürse gidenlerin uğradığı mali güçlük tasavvur edilebilir.

Zaten çok zengin bir hanedan söz konusu değildir. Daha önce de belirttiğim gibi bizzat padişah hazineden bir zümrüt parçasına bile el sürmezken, öbürlerinin kanunun ve kararın öngördüğünün ötesinde bir şey çıkarmaları mümkün olmamıştır. Dolayısıyla, Osmanlı hanedanı, tahtların ve taçların yıkıldığı bir dünyada sürgüne giden hanedanların içinde en perişan olanı, en fakir hayat yaşayanıdır.

Osmanlı hanedan üyeleri yurtdışında zor günler geçirdiler; parasızdılar. Avrupa bankalarına para yatırmayan tek hükümdar ailesiydi. Buna rağmen geçinmek için onursuz bir yaşam seçmediler. Yüz kızartıcı suçlar işleyen çıkmadı. Asıl önemlisi Türk devleti ve milleti aleyhinde cemiyet kurmak, kışkırtıcı politika gütmek gibi olumsuzlukları hiç denemediler. Birinci Cihan Harbi'nden sonra tahtını kaybeden diğer hükümdar ailelerine göre;

onların bu devleti ve yurdu sever tutumlarını takdir etmeliyiz. Hanedanın genç üyeleri yurtdışında imkânsızlıklara rağmen tahsillerini gördüler. İçlerinde Avrupa ve Amerika'da en seçkin çevrelerde hayranlık uyandıracak yerler edinenler vardır. Bugünkü hanedan reisi Osman Ertuğrul Efendi'nin ifadesiyle, "Bizim ailemiz için iyi olmayan şey, Türkiye için hayırlı olmuştur" düsturunu terk etmemişlerdir.

Bunun üzerinde duralım: Osmanlı hanedanı, Mısır hıdivleri gibi değildir. Hele bu hıdivler ailesinin en kötü yanı olan Kral Fuad ve Faruk'a benzemezler. Osmanlı hanedanı, İran'daki darbeci soy olan Pehleviler gibi de değildir. Devletin ebediyetine ve her şeyin üstünde tutulması gereğine inanırlar. Son padişah hazineden ödünç aldığı babasının saatini bile gitmeden bir müddet evvel geri vermişti. Hazine yağmalayarak veya Avrupa bankalarına para yatırarak rahata ereceklerine inanmazlar ve Türkiye devletini yöneten insanlara karşı çıkmanın bu milletin ve devletin bekasına zararlı olduğunu da savunurlar. Bu asil davranışı takdir etmek gerekir.

Türkiye'de ciddi bir monarşist akım ve hareket de yoktur. Olmamıştır. Sebebi de şudur: Asker bir milletin, militarist ruhlu bir milletin, tehlikeler ve savaş karşısında organize olmayı bilen bir kavmin zaferleri ve savaşları hiç şüphesiz ki birkaç mareşalle sınırlı değildir.

O Mareşal; yani Fatih Sultan Mehmet; yani Kanunî Sultan Süleyman, hiç umulacak şey değil, sancaklara şehzade çıkma adeti çoktan kalktığı, kendisi sarayda büyüdüğü halde 17. yüzyılın dahi mareşali IV. Murad'ın soyundan gelenler, umulmadık biçimde iyi asker oluyorlar. Bu mareşaller, bu savaşları tek başlarına başarmıyorlar. Mustafa Kemal Bey; yani Atatürk gibi 20. yüzyılın büyük mareşali ve etrafındaki değerli kurmaylar, bu işi kimle yapıyorlar? Neferlerine kadar büyük bir kalabalıkla. Sosyolojik olarak böyle bir kitlede, böyle bir kitlede sorumluluk da paylaşılıyor, şan ve şeref de paylaşılıyor.

Bu bakımdan Türkiye'de yaşayan devletin varlığı, yaşayan devletin kimliği ve hayatiyeti her şeyin önünde gelmektedir. Bu yüzden de cumhuriyet rejimi münakaşasız bir şekilde oturmuştur. Biz de cumhuriyetin anlamı bilinmediği, tam öğrenilmediği gibi Osmanlı Saltanatı'nın bir büyük zafiyeti vardır, *veraset sistemi*.

Tahta kimin nasıl geçeceği, Fransa'daki gibi, Habsburglar Avusturya ve Almanyası'ndaki gibi sağlam esaslara bağlanmamıştır. Taht kavgaları dolayısıyla bu veraset sisteminde yaşanan değişmeler ve sağlam olmayan noktalar yüzünden bilhassa 17. yüzyıldan itibaren padişahların çok iyi yetişmediği görülür. Çok açıktır ki son iki hükümdar devlet hayatı için hazırlanmış dünya olurunu anlayan, takdir edebilen hükümdarlar değillerdir. O yüzden de bir başarısızlığın, bir felaketin ortasında kalmışlardır.

Son hükümdar tahta çıktığı gün şehir bombalanmıyordu. O gün bombalanmaması, hükümdarın kılıç kuşanma; yani bir başka deyişle taç giyme töreni yüzündendir ve İngilizler o yüzden bombalamamışlardır; çünkü ne olursa olsun büyük bir monarşinin mensubuna hürmet edilmesi gerekmektedir. Büyük devletler arasında savaşta dahi uyulması gereken kurallar vardır. Tahta çıkan hükümdarın, bilhassa mütareke döneminde Unkapanı Köprüsü'yle Bebek arasındaki kesim dışında bir hükümranlığı yoktur. Burada İngiliz işgal kuvvetleri, hükümdara duyulan saygı yüzünden Türk jandarmasına ve polisine bu meydanı boş bırakır gibi görünüyorlar; ama Dolmabahçe'ye çevrilen zırhlılar ve topları yüzünden padişah sarayı terk ederek Yıldız'a çekilmiştir. Bu zor durumda her şeye rağmen ordu ve mülkî idare işleyebilmektedir, paralelliğini kurabilmektedir. İşte bunu becerecek dâhi insanlar mücadeleyi yürütmektedir.

Çok açıktır ki İzmir'in işgal edildiği 15 Mayıs 1919'dan sonra bu hareketlerin hızlanması, örgütlenmenin büyümesi ve sonunda hiç şüphe yok ki 20. yüzyılın dâhisi Mustafa Kemal Paşa'nın hareketin başına geçmesi, hareketin Anadolu'ya taşınmasıdır. Bu tarihten itibaren, artık Türkiye'yi

Anadolu hareketi yönetmektedir. Ankara Antlaşması'ndan sonra Paris'te biri İstanbul'un, diğeri Ankara'nın olmak üzere, iki elçilik vardır. Öyle ki Ferid (Tek) Bey'in bulunduğu Paris'teki elçiliğimizde bir ziyafet verildiğinde, çatal bıçak bulunmadığında, İstanbul'un temsilcisi Muhtar Bey'den alınırmış.

Saltanat makamı gözden düşmüştür. Kimin gözünden düşmüştür? Toplumu yöneten elit zümrenin gözünden ve o elit zümre çok kudretlidir. Sadece örgütün başında olduğu için değil; dehasından dolayı. Britanyalı Siyasetçi, İngiltere başbakanlarından Lloyd George'un parlamento nutkuna atfedildiği gibi, yeryüzüne yüzyılda bir gelen deha Küçük Asya'da çıkmışsa ortaya, biz ne yapalım! Bu atfa da dayanılarak belli ki ortada artık itiraz edilmez bir kudret vardır. Bu, saltanattır. Saltanatın lağvı kaçınılmaz, ani ve sürükleyici olmuştur; fakat hilafet için aynı şey söylenemez. Galiba orada yeni cumhuriyet, daha fazla iç ve dış müdahaleyle ve itirazlarla uğraşmak zorunda kalacaktır.

Hilafetin bu asırda restore edilmesi mümkün mü? Şüphesiz hayır. Bu kadar çok milli devletin, liderlik iddiasının ve maalesef mezhep çatışmalarının dorukta olduğu İslam dünyasında bu kurumun ihya edilmesi mümkün değildir. Bir yerde herkes kendinin halifesidir. Hilafetin kime nasıl geçeceği konusunda da sarih hüküm yoktur. Hilafet iktidar ister. Cihanşümul iktidar Osmanlı ile tarihe karışmıştır. Hilafetin de ismi kalmıştır ve 19. yüzyıl Osmanlı hilafeti gibi bir kurumu ne İslam dünyası bir daha kurabilir ne de dış dünya aynı şekilde kabul edebilir. O da bittikten ve tarihin sınırlarının içine çekildikten sonra artık hilafetten bahsetmek de pek mümkün olmayacaktır.